КОДИФИКАТОРСКАТА ПРАКТИКА НА ПЪРВИТЕ БЪЛГАРСКИ НАУЧНИ ГРАМАТИКИ

Руска Станчева

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

Българска академия на науките
Институт за български език „Любомир Андрейчин“

Руска Станчева

Кодификаторската практика на първите български научни граматики (върху материал от описанието на имената)

София • 2021

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

© Руска Събева Станчева
© Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“, 2021
© Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 2021
ISBN 978-619-245-144-8

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор ……...…… 7

Въведение ……..… 9

1. Проектите за научна граматика на българския език …... 13

1.1. В контекста на „апогея на национализма“ ……. 15

1.2. От младограматизъм към функционализъм ……...… 24

2. Прояви на кодификаторската практика в областта на имената в първите български научни граматики …….. 44

2.1. Съществителни имена…….…. 48

2.1.1. Неустановености в рамките на категорията *род* ……. 50

2.1.1.1. Движение от мъжки към женски род ...…….…..……. 51

2.1.1.2. Адаптация на съществителните заемки по род …..… 53

2.1.1.3. Родът на съществителните за титли, звания и професии …… 57

2.1.2. Категория число на съществителните …… 60

2.1.2.1. Конкуренция между окончанията *-е* и *-и* за мн.ч. в м.р. ……..…… 61

2.1.2.2. Конкуренция между окончанията *-ове* и *-и* за мн.ч. в м.р. ……..... 62

2.1.2.3. Конкуренция между окончанията *-ове* и *-ища* за мн.ч. в м.р. ……..……..... 63

2.1.2.4. Конкуренция между окончанията *-я (-оля)* и *-и* за мн.ч. в м.р. …… 65

2.1.2.5. Конкуренция между окончанията *-я* и *-и* за мн.ч. в ж.р. …… 66

2.1.2.6. Функционално преразпределение на остатъците от двойствено число ……...…… 67

2.1.2.6.1. Кодификация на бройната форма …….…… 67

2.1.2.6.2. Кодификация на конкурентни форми на *-а* и *-е* за ср.р. мн.ч. при съществителни, означаващи двойка предмети …….…… 71

2.1.2.6.3. Кодификация на нови форми за ж.р. ед.ч. и мн.ч. вследствие на преосмисляне на стари форми на *-а* за дв.ч. ……..… 72

2.1.2.6.4. Кодификация на форми за мн.ч. на *-и* от стари форми за дв.ч. и на нововъзникнали форми за ед.ч. ……. 74

2.1.2.7. Кодификация на конкурентните окончания за мн.ч. *-а (-я)* и *-ета* при част от съществителните от ср.р. …..…… 75

2.1.3. Категория падеж ……. 77

2.1.3.1. Кодификация на звателните форми …… 78

2.1.3.2. Кодификация на винителните окончания *-а/-я* при същ. за лица от м.р. ед.ч. …….…… 83

2.1.3.3. Кодификация на дателните форми ……....… 85

2.1.4. Кодификация на формите при категорията *членуване* ……... 87

2.1.4.1. За употребата на *един* като неопределителен член … 88

2.1.4.2. Кодификация на правила за употреба на членуваните форми ……... 90

2.1.4.3. Кодификация на употребата на пълния и краткия член ……. 92

2.2. Прилагателни имена …… 97

2.2.1. Конкуренция на наставките за образуване на прилагателни от чужди по произход съществителни ……..……. 97

2.2.2. Конкуренция между кратки и дълги форми на прилагателните ……..… 100

2.2.3. За падежните облици на прилагателните …….…… 101

2.2.4. Оценка на синтетичните форми за степенуване на прилагателните ……..…… 102

2.2.5. Кодификация на условията за членуване на прилагателните в словосъчетания ……..…… 103

2.3. Числителни имена …… 106

2.3.1. Конкуренция между дългите и кратките форми на числителните от 11 до 19, 20, 30 и пр. ……..…. 107

2.3.2. Оценка на формите на *-ма, -мина, -ина, -ица* …….…… 108

2.3.3. Съгласуване на съществителните след съставни числителни на *един* ……..……. 109

2.3.4. Правила за членуване на съставни числителни ……..…. 109

2.3.5. Кодифицикация на формите на дробните числителни …... 110

2.3.6. Остатъци от падежни облици при числителните ……..… 111

2.4. Местоимения ……..….. 112

2.4.1. Лични местоимения ……..... 113

2.4.2. Възвратни местоимения ……. 116

2.4.2.1. Възвратно лично местоимение …….. 116

2.4.2.2. Възвратно притежателно местоимение ……..... 117

2.4.3. Притежателни местоимения ……. 118

2.4.4. Показателни местоимения …… 120

2.4.5. Въпросителни местоимения ……. 122

2.4.6. Относителни местоимения ……. 125

2.4.7. Неопределителни, отрицателни
и обобщителни местоимения ……... 126

3. Обобщения …… 131

Литература ……...…….. 138

4. Резюме на български език ……...…….. 146

5. Резюме на английски език ……...…….. 147

ПРЕДГОВОР

Представяната на вниманието на читателя книга има своята история – макар и не толкова любопитна и вълнуваща. В първоначалния си вариант работата бе рецензирана и оценена по достойнство като студия с най-голяма тежест при участието ми в конкурс през 2005 г. за доцент (тогава старши научен сътрудник), приета за печат от Научния съвет на ИБЕ и депозирана в НАЦИД под Нд 122/ 2005. Беше отпечатана през 2008 г. като самостоятелна част в тома „Българите, книжовността, езикът“, разработен от колектив в Секцията за съвременен български език на Института за български език на БАН.

През 2018 г. обаче, когато Правилникът за прилагане на Закона за развитието на академичния състав в Република България беше съществено променен, спрямо доцентите в областта на хуманитарните науки беше прието като задължително изискването да имат отпечатан хабилитационен труд като отделна монография (книга) предвид „значението на монографиите в хуманитарните и обществените науки“ (Заб. 2 при Преходни и заключителни разпоредби на Правилника).

Така с преминала по всички правила процедура за хабилитация и с присъдено научно звание „доцент“ от Висшата атестационна комисия през 2005 г. авторката според днешния закон се оказва доцент,… ама не съвсем. Ето защо ми се наложи да се върна отново към този текст и, естествено, да погледна на него през оптиката на собственото ми помъдряване от 2008 досега и на публикациите по темата от тогава до момента.

Текстът не претендира да е ново изследване от гледна точка на своя предмет, обект, цели задачи, научен подход и анализ на фак-

тите, затова и заглавието му остава непроменено. От дистанцията на времето и на научното ми развитие обаче са прецизирани конкретни наблюдения, допълнени са и част от изводите от анализите на материала.

Основното допълнение в предлагания текст е свързано със съпоставката на анализирания материал от първите ни научни граматики и по-сетнешната кодификация в Академичната граматика и академичните правописни речници от 2002 и 2012 г. Важно допълнение е и включването на нови данни и анализи за познаването и владеенето на редица от граматичните книжовни правила, обсъждани в първите научни граматики на българския книжовен език. Тези нови данни и анализи се основават на резултатите от проекта „Езиковите нагласи на днешните българи“ (2019), финансиран от Фонд „Научни изследвания“, чийто ръководител бе авторката. Направени са и допълнения във връзка с някои нови публикации върху българското граматично наследство.

Всички тези допълнения се вписват органично в първоначалния текст, смятам, че го обогатяват и концептуално, и фактологически, като позволяват да се постигне по-голяма дълбочина и плътност на анализа на българското граматично наследство през един не особено добре проучен в цялост период в историята на българското езикознание, каквото е времето между двете световни войни. Време, определяно като „апогей на национализма“, време, през което лингвистиката премества изследователския си фокус от историческия развой на езика към съвременното му състояние, време, когато българският книжовен език е вече самостойна система със собствени развойни тенденции и с отчетливо функционално надмощие над диалектите, които са го родили. Време, което неслучайно ражда само в рамките на само на 8 години (1936–1944) първите шест пълни научни граматики на българския книжовен език.

ВЪВЕДЕНИЕ

Монографията „Кодификаторската практика на първите български научни граматики“ се вписва в изследователското поле на историята на българската филологическа и езиковедска мисъл. През последните три десетилетия в тази област бяха направени редица изследвания с обобщаващ характер, сред които непременно трябва да се открояят академичната *История на новобългарския книжовен език* (ИНКЕ 1988), книгата на Б. Вълчев *Възрожденските граматики на българския език* (2008), работите на Вл. Мурдаров *Мюнхен и развитието на българското езикознание* (1991) и *Виенската славистика и българското езикознание 1822–1849–1918* (1999), както и работата на Ст. Жерев *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език* (2007). Всички те представят следващ етап на знанието за пътя на филологическата ни мисъл и наследяват интереса към нея от предходните изследвания с предимно очерков характер. Такива са *Из историята на нашето езиково строителство* (1977) на Л. Андрейчин, двете работи на Хр. Първев *Очерк по история на българската граматика* (1975), *Създатели и творци на българското езикознание* (1987).

В същото време работата е тясно свързана с изследователските интереси на авторката в областта на кодификацията на книжовните норми на съвременния български книжовен език (вж. Станчева 1994, Станчева 2006, Станчева 2011, Станчева 2013, Станчева 2015, Станчева 2017, Станчева 2018, Станчева 2019, Станчева 2020) и се вписва в немногобройните по-обстойни публикации по темата (вж. Томов 2003, Томов 2004, Томов 2013, Томов 2016).

Авторката продължи изследването на особеностите на кодификацията в първите научни граматики с още две свои работи върху граматичните категории *вид* и *време* на глагола (вж. Станчева 2011; Станчева 2015). Наред с това в първоначалния си вариант, завършен и обсъден през 2005 г., представяната тук работа даде подтик и за още задълбочени изследвания върху първите научни български граматики, направени в рамките на проекта *Българската граматична мисъл от първата половина на XX век* (2015).

Разбирането на кодификацията като непрекъснат и продължаващ процес стои в основата на интереса ми към проучването на историята ѝ, защото смятам, че то има както теоретична, така и практическа стойност.

Предмет на настоящата книга са първите шест научни граматики на българския книжовен език, публикувани в кратък период от осем години – между 1936 и 1944 г. За да се даде отговор на въпроса какви са причините за този феномен, проектите за научна граматика на отделните автори се поставят, от една страна, в обществения контекст в периода между двете световни войни, а от друга – в рамката на напрежението между двете научни парадигми в тогавашното езикознание – младограматическата и функционално-структурната.

Обект на проучване в работата е кодификаторската практика на първите български научни граматики в областта на именната система. Описанието ѝ дава много ценна информация в няколко посоки. Чрез анализа на коментара на отделните автори за оценката на вариантните средства в отделни пунктове на граматичния книжовноезиков комплекс се извличат данни за:

а) протичащите активни процеси в книжовния език, които изискват нормативна оценка;

б) обвързаността на авторите с определена лингвистична платформа, от чиито позиции се описва вариантността и езиковите явления въобще в книжовния език;

в) състоянието на кодификацията откъм различни нейни характеристики (най-вече съдържание и метаезик).

Основната цел е да се да се опише характера на кодификацията на граматичните норми в разглежданите граматики от гледна точка на ретроспективност/перспективност. На постигането на тази цел е подчинена *основната задача* на изследването – да се проследят и опишат неустановеностите в редица конкретни пунктове на именната система на книжовния език и отношението на езиковедите към тях.

Във връзка с тази цел е изпълнена и още една важна изследователска задача – съпоставка с по-сетнешната кодификация, като за база за сравнение се привличат данни от ГСБКЕ и академичните правописни речници от 2002 и 2012 г.

Изследването хвърля светлина върху един сравнително слабо проучен етап от кодификаторската практика. Етап, през който теорията на езиковата култура е новост в полето на лингвистиката, а кодификацията на книжовните норми като научноприложна езиковедска дейност все още не е формулирала ясно научните си принципи и подходи към иновациите и архаизмите в книжовния език. Липсват ясно установени научно обосновани критерии за оценката на конкуриращите се езикови средства. Още по-малко пък е налице обратна връзка как езиковата общност възприема едно или друго езиково явление, доколкото тогава концептът *нагласи* е съвсем нов за дискурса на социалната психология, а измерването на нагласите чрез директния метод, широко прилаган днес, по онова време е още в зародиш. Наред с това по онова време у нас – за разлика от днес –

кодификацията все още няма напълно институционален характер и е институционализирана само в областта на правописа. Затова и в сферата на граматиката и лексиката фигурата на езиковеда кодификатор по онова време заема централно място на сцената на дебатите за езика, а вземането на едно или друго решение до голяма степен зависи от авторитета му. Ето защо проучването на отделните граматични описания във връзка с прилаганите от авторите кодификаторски практики е от съществено значение.

1. Проектите за научна граматика на българския език

Както вече посочих, периодът между двете световни войни се отличава със засилена активност в областта на българската граматична мисъл, насочена върху проучването на съвременния книжовен език. Резултатът, макар и не особено добре проучен, е добре известен в историята на българското езикознание – за по-малко от десетилетие (1936–1944) у нас излизат шест пълни[1] научни граматики с автори университетски професори и дипломирани преподаватели езиковеди. През 1936 г. преподавателят от Пловдивския учителски институт Петър Калканджиев издава „Кратка българска граматика“ с второ допълнено издание от 1938 г. под наслов „Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото“. През 1939 г. излизат „Граматика на българския език“ от професор Стефан Младенов и учителя Стефан Попвасилев и „Българска граматика“ на софийския учител Никола Костов (и двете издадени от софийското издателство „Казанлъшка долина“). През 1940 г. професор Ал. Теодоров-Балан публикува своята „Нова българска граматика“ в Книгоиздателство Г. Ф. Чипев, следващата година софийското Книгоиздателство Хр. Г. Данов издава „Българска граматика“ на преподавателя по български език във Варненското висше търговско училище Димитър Попов, а през 1944 г. най-младият измежду всички посо-

[1] В този смисъл тук не взимаме предвид Балановата „Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие“, издадена през 1930 г.

чени дотук езиковеди – д-р Любомир Андрейчин, публикува своята „Основна българска граматика“.

В своята монография „Състояние на българската граматика“ (1947), определена скромно от автора като студия, Ал. Теодоров-Балан оценява издаването на тези граматики като „симптоматично за наши книжевни условия“ (Балан 1947: 5). А десетилетие по-късно той ще отбележи: „Жетварски бяха за българската граматика годините от 1936 до 1944. През тия години се явиха бърже едно след друго шест пълни съчинения за нашия език; те пожънаха всичко граматично, сято дотогава или пък поникнало от умуване или учение по предмета. Жетвари, автори на съчиненията за езика, бяха знайни и опитни домашни учители и професори“ (Балан 1957, цит. по 1987: 213).

Без съмнение появата на шестте граматики в един толкова кратък хронологичен отрязък е симптоматична по мое виждане поради две основни причини. От една страна, създаването на шестте граматики свидетелства за първостепенната роля на българския книжовен език в публичното общуване и в ценностната система на българското общество от онова време. От друга – без съмнение говори и за преориентацията на българската езиковедска наука от полето на диахронията към синхронията. Наред с това е важно да се посочи, че всъщност шестте граматики легитимират българския книжовен език като автономна система, която е започнала вече да се развива по свои собствени правила, които се нуждаят от описание, нормативна оценка и кодифициране.

Ето защо в началото накратко ще бъдат разгледани историко-културният и лингвистичният контекст, в който се появяват първите български научни граматики, защото смятам тези два контекста за важни предпоставки за появата им.

1.1. В КОНТЕКСТА НА „АПОГЕЯ НА НАЦИОНАЛИЗМА“

Поставянето на българските научни граматики от средата на миналия век в рамките на историко-културния контекст е необходимо, за да се разбере патоса на някои от авторите им в началните страници на работите им. Както ще видим по-нататък, излизането от неутралния тон на научното описание и емоционалните оценки на авторите в предговорите на граматиките и в редица пунктове на граматичното описание, в които се наблюдава конкуренция между свое и чуждо, е резултат според мен от доминиращата в езиковата политика идеология на стандартния език (вж. по-нататък).

Достатъчно е само да се цитира Калканджиев, за когото „Езикът е сам народът...“ (Калканджиев 1938: 15), за да се разбере, че в граматиките по един или друг начин намира отражение романтичното схващане за тъждество между език и етнос (в Хердеровия смисъл на думата като език, говорен от Volk).

За историците, изследващи същността и различните прояви на национализма в модерната държава, периодът между двете световни войни бележи „апогея на национализма“ (вж. Хобсбом 1997: 142-176). В основата на това твърдение лежи фактът, че по силата на Версайския мирен договор политическата карта на Европа е прекроена по модела на националната държава. Модел, който обаче се оценява като „систематичен“, но провален опит за прилагане на Уилсъновия принцип държавните граници да следват етническите и езиковите граници (Хобсбом 1997: 144).

За България проява на този провал е непоносимата несправедливост на Ньойския договор, довела до превръщането на хиляди българи в бежанци, брутално изгонени от родните им места, останали в пределите на съседни държави след трите войни през периода 1912–1918 г. Затова и в предговорите на три от граматиките личи

чувството на болка, негодувание и безсилие не само от крушението на надеждата за осъществяване на националния идеал, но и от накърняването на българската езикова територия. П. Калканджиев, Ст. Младенов и Д. Попов в началните страници на своите граматики с много патос акцентират върху факта на несъвпадане на българските езикови и политически граници. В „Част I. Из историята на езика и писмото“ с присъщата на изложението му многословност П. Калканджиев отбелязва, че „Българският език на Балканския полуостров днес се говори върху една географска площ, която надскача политическите граници на Царство България“ (Калканджиев 1938: 10). Двете войни от 1913 до 1918 г. той определя като „разгромни събития“, които оставят много българи извън пределите на родината, за да добави: „След Ньойския мир в Македония, северните и средните части от която завзеха сърбите, а южните – гърците, в Южна Тракия, завзета от Гърция и Турция, и в Добруджа, завзета от Румъния, станаха не малко „доброволни“ разместванията на населенията, но все пак те не измениха особено значително съотношението между народностите по тия места. Българският народ там, както всякъде, макар силно притеснен, и днес, както всякога, се държи здраво о земята и езика на своите бащи. Общият брой на българите в Европа и другаде достига седем милиона“ (Калканджиев 1938: 10).

Изтъквайки същия факт, Ст. Младенов споделя виждането си за тъждественост на етнос, език и държава: „Границите на българската реч са граници и на българската народност, па би трябвало да бъдат и граници на българската държава“. Изтъквайки несъвпадението им, езиковедът патетично заявява, че „... неправдите, извършени спрямо българщината в Берлин (1878), Букурещ (1913) и Ньой при Париж (1919) не могат да изменят истината: границите на българския език и народност обхващат не само царство България, но и Тимошко и областта на р. Българска (южна) Морава, Македония,

Южна Тракия (гръцка и турска) и Добруджа с гр. Тулча недалеч от устията на Дунава“ (Младенов, Попвасилев 1939: 9).

Д. Попов също не пропуска да отбележи, че българската езикова територия е по-широко понятие от понятието българска политическа територия и съотнасяйки границите на българския език с границите на българската държава, посочва: „Южната граница (Грамос планина, р. Бистрица, Солун, тук-там по Бяло море до р. Марица и от там по североизточна посока към Мидия на Черно море) след войните изкуствено бе преместена по-насевер“ (Попов 1941: 5).

Онова, което не намира пряк отзвук в граматиките, но става благоприятстващ обществен и политически контекст за появата им, е стремежът на тогавашната ни политическа класа да изведе на преден план националното чрез езика, да превърне книжовния български език в репрезентант за общностна принадлежност, подчинявайки етническата нееднородност на населението на единството по отношение на гражданството.

Показателни са някои стъпки на Царство България по онова време, които могат определено да се окачествят като опит за хомогенизиране на обществото чрез прокарване на принципа на гражданството в езиковата политика. Най-ярката проява на провеждането на този принцип е разширяването на сферите на задължително използване на българския (книжовен) език в качеството му на официален, макар в Търновската конституция (1879), в редакцията ѝ от 1893 г., както и в цялостната ѝ редакция, известна като Сребърна конституция от 1911 г., да липсва специален текст за езика.

Показателни за езиковата политика са редица промени в различни обществени сфери, свързани с областите на образованието, външната политика и технологиите.

В областта на образованието през 1928 г. в частните малцинствени училища (създадени по силата на специален закон от 1885 г.)

се въвежда преподаване на български език, история и география на България от учители българи. По настояване на културно-просветната организация „Родина“, създадена от българи мохамедани през 1937 г., Министерството на просветата открива през 1939 г. духовно училище за подготовка на имами с цел да се въведе българският в джамиите, разположени в местата с население от българи мохамедани (вж. Михайлов 1992: 123–163). Пак по инициатива на културно-просветните дружби „Родина“ от 1939 г. войниците българи мохамедани започват да полагат клетва на български, а не на турски език, както е дотогава (вж. Караджов 1995: 57–58). През 1934 г. българската държава извършва мащабна смяна на селищни имена с чужд произход с български по етимология имена. А през 1942 г. Народното събрание приема закон по процедурата за промяна на турско-арабските имена с български, според който „лицата от български произход и български поданици могат да променят небългарските си имена с български такива…“, без да плащат данъци и такси при тази процедура (ДВ, бр. 147/5.07.1942 г.).

Във външнополитически план е важно да се имат предвид две събития от разглеждания период, свързани с териториалното разширяване на Царство България. По силата на Крайовската спогодба от 7 септември 1940 г. е върната отнетата по Ньойския договор Южна Добруджа и са преселени 67 хил. българи от района на Тулча и Кюстенджа на мястото на румънски колонисти. А спогодбата Клодиус – Попов между България и Германия от 24 април 1941 г. урежда режима на присъединяване на земи от Вардарска Македония и Беломорието. Тези два акта, които несъмнено се посрещат с одобрение от обществото, доколкото кореспондират с националния идеал за обединение под един държавен флаг на териториите, населени с българи.

Особено важно е да се изтъкне и един факт от технологично естество – създаването на Българското национално радио през 1929 г. и развитието му като национален информационен институт от 1932 г., когато ежедневно започват да се излъчват 3-часови емисии[2]. По мое мнение тъкмо Националното радио от онова време е онзи мощен фактор, който допринася изключително много за разпространението на книжовния език не само в публичната, но все повече и в частната сфера. Националното радио е онзи мощен инструмент, който способства за унификацията на устната книжовна реч и за разпространението на правоговорните норми и по този начин институтът на радиото също съдейства за разгръщане на престижността на книжовния език.

Събитията, към които се върнах съвсем накратко, свидетелстват, че независимо от липсата на конкретен текст за езика в Търновската конституция българският език – и то в неговата книжовна форма – се възприема като първостепенен атрибут на гражданите в Царство България. И това съвсем не е неочаквано, като се има предвид стремежът в Европа като цяло по онова време към монолитни в етническо отношение държави. В европейската езикова политика през разглеждания период първостепенна роля играе „идеологията на стандартния език“ (Milroy 1999). Тя се гради върху идеализираната представа за хомогенност, която се смята за източник на легитимност (вж. Anderson 1991, Watts 2011). В анализираните граматики идеологията на стандартния език има редица конкретни прояви в кодификаторската практика, които са посочени по-нататък при анализа на конкретния езиков материал.

[2] Вж. Българска енциклопедия А– Я, издат. БАН и ТРУД, 1996 г., с. 159.

Основна проява на тази идеология е стремежът за отстояване на своето пред чуждото. В българския случай този стремеж се материализира в движението за чистота на книжовния език, намерило най-ярка проява на страниците на сп. „Родна реч“ (1927-1943), чийто редактори са Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, а по страниците на списанието личат още и имената на Ал. Балан и Н. Костов – все автори на граматики.

От тази гледна точка смятам, че появата на шестте граматики е тясно свързана и с присъщата на всеки книжовен език *символна функция* (в проявите ѝ да обединява, да разграничава, да дава престиж и възможност за участие – вж. подробно Garvin 1993). Необходимо е обаче да се изтъкне, че през разглеждания тук времеви отрязък според мен се наблюдава нова йерархия на символните функции на българския книжовен език в сравнение с периода на Българското възраждане.

През Възраждането на формиращия се новобългарски книжовен език се гледа като на един от основните доводи за постигане на национален суверенитет. В този смисъл проявите на символната функция на книжовния език са не толкова по линия на обособяването от другите (не-българите), но най-вече в посока на обединяването на всички българи въз основа на общ книжовен език, който да подхранва чувството за общност, което диалектното разнообразие е невъзможно да поддържа. Нашите възрожденци добре са разбирали ролята на книжовния език като мощно средство за обединение на българската общност, затова въпросът за книжовния език вълнува умовете на цялата ни (макар и не многобройна) тогавашна интелигенция. Достатъчно е само да припомним, че в рамките на едва 40 години (от 1835 г. до Освобождението) излизат над 50 граматики (вж. Вълчев 2007: 32 и сл.), чиито автори са по правило не-филолози. Това означава, че най-високо в йерархията на символните функции на строящия се през Възраждането книжовен

език стои обединяващата му функция, докато останалите му символни функции са в зародиш.

След Освобождението книжовният български език придобива ново качество – на държавен официален език и като важен белег на държавността той става все по-престижен. Така символната функция *престижност* постепенно набира скорост и с нейното посредничество книжовният език започва да подчинява в официалните сфери на общуването не само българските диалекти, но и останалите етнически езици в пределите на България.

Тъкмо във връзка с тази негова особеност в предговорите към четири от граматиките личи стремежът за изтъкване на привързаността към българщината чрез граматичното описание.

Ст. Младенов например посочва, че граматичното описание в книгата му е придружено „с подбрани примери (отделни текстове или цели изкази текстове) из добрите български писатели и народната словесност“, защото „По тоя начин чрез граматичните категории се изтъква българското: природа, отечество, минало, бит“ (Младенов, Попвасилев 1939: V).

В отговор на постоянните критики и нападки за претенциозността и неразбираемостта на идиолекта му в Предговора на своята „Нова българска граматика“ Балан пък пише: „В тоя мой език има борба за българщина, която днес малцина разбират и оценяват“ (Балан 1940: XV). В Увода ѝ пък авторът изтъква, че „ролята на ревнители на българщина в тоя общи език на българското образование и култура“ е да „се грижат да изтънят и изместят чуждото в него, доколкото им дава за това основа и право своето“ (Балан 1940: 1).

Като подчертава голямото образователно значение на езиковите занимания в част 3. от Увода на своята граматика, Д. Попов

посочва, че наред с другите ползи те „приобщават към родното“ (Попов 1941: 10).

Когато изтъква „единството“ на книжовния език (т.е. наддиалектния му характер) в Увода на „Основна българска граматика“ Андрейчин заявява, че това единство е „израз и символ на духовното единство и сплотеност на народа“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 12). Така, извеждайки на преден план обединяващата символна функция на книжовния език, Андрейчин поставя в граматиката си постигането на по-висока степен на унификация на книжовните норми като актуална задача пред обществото.

Обобщения

Казаното дотук дава основание за следните обобщения във връзка с общественоисторическия контекст на появата на първите шест научни граматики в рамките само на осем години.

Значителни части от българската езикова територия остават извън Царство България. Нъсъвпадението на българската езикова територия с политическите граници на българската държава е с важни последици и за функционирането книжовния български език. В областите, населени с българи, но останали извън пределите на българската държава, българският език да функционира единствено с диалектни формации – предимно в сферите на примарното общуване и в условията на натиск от страна на съответния официален стандартен език. Това означава, че книжовният български език няма шанс да разгърне обхвата си по хоризонтала, като обхване носители на българския език извън държавните граници на Царството.

В българските политически граници обаче с посредничеството на държавните институции все повече се засилва влиянието на стандарта. Редица приведени тук факти свидетелстват, че в качеството си на официален език той става задължителен във все повече

ситуации. Експанзията на книжовния език във функционален план през разглеждания период е не толкова в разширяването на сферите му на употреба, чието обособяване е общо взето завършено, а преди всичко в разширяването на кръга на носителите му (активни и пасивни). Това става чрез посредничеството най-вече на задължителното и безплатно по конституция начално образование[3], а от 1929 г. насетне и чрез Българското национално радио и развитието му като национален информационен институт.

В смисъла на казаното дотук, може определено да се говори за разширяване на сферата на действие на книжовната норма. Българският език в книжовната си проява (вече не изключително само писмена, но и устна през този период) е официален (държавен език) и в този смисъл е задължителен при общуването на българските граждани – независимо от етническата им принадлежност – с държавните институции. Поради това като основна характеристика на книжовния език от този период може да се изведе *разширяването на обхвата му в дълбочина (по вертикала)*. В същото време териториално (по хоризонтала) диапазонът не надхвърля рамките на политическите ни граници.

Превръщането на българския книжовен език в отделен обект на научно описание обаче е сред свидетелствата за това, че той все по-отчетливо започва да заема първостепенно място в йерархията от подсистеми на националния ни език.

[3] Вж. Търновската конституция, 1879 г., Глава XII, Дял VII, чл. 78: „Първоначалното учение е безплатно и задължително за всите подданници на Българското Княжество“.

1.2. От младограматизъм към функционализъм

Появата на шестте научни граматики на българския език от български автори е неотделима и от лингвистичния контекст на първите три десетилетия на XX в. Обръщам внимание на този контекст не за да повторя обобщенията за коментираните граматики, които между другото смятам за недостатъчно задълбочени и пълни, а поради това и за не особено обективни (вж. Първев 1975; Русинов 1984: 333–334; История 1989: 457). Целта ми е да дам по-пълна представа в каква степен теоретичните възгледи за езика у грамати-ците ни от онова време слагат отпечатък върху описанието на грама-тичната система и кодификацията на граматичните норми.

Добре известно е, че приоритет на Българското книжовно дружество при създаването му е написването на научна граматика и речник на българския език в отговор на обществената необходимост от общ книжовен език, на който се гледа като на гаранция за нацио-нален просперитет – „добрий успех на нашето национално разви-тие“ (Периодическо списание 1870, кн. 1: 13). Такава граматика (по-точно такива граматики) се случва обаче едва след повече от поло-вин век. А за успешното изпълнение на втората важна задача, набе-лязана от Дружеството – съставяне на речник на българския език, чак през 1942 г. се създава нарочна институция – Службата за бъл-гарски речник, прераснала впоследствие в Институт за български език на БАН. През всичките тези години до излизането на шестте научни граматики се пишат единствено т. нар. „школски граматики“ – около трийсет, обслужващи пряко нуждите на образованието (вж. Първев 1975: 361).

На излизането на шест научни граматики на българския кни-жовен език за по-малко от десетилетие едва ли може да се гледа като на чиста случайност. Смятам, че всъщност е налице поне една

важна обективна причина българската научна граматика да стане късен факт независимо от ранната амбиция за създаването ѝ на ползу роду. Тази причина се корени в господстващата научна парадигма в езикознанието от средата на XIX в. до първите две десетилетия на XX в. Цитираната по-горе статия от първия брой на „Периодическо списание“ – „Няколко думи за изучавание и обработвание на български сегашен език и за народната ни книжнина въобще“ обвързва научността на изследванията върху българския език с единствената мярка за научност на своето време – сравнително-историческия метод. Оттук и проучванията се съсредоточават върху диалектите и историята на езика, доколкото от позициите на историзма научна може да бъде само онази граматика, която проследява езика единствено през призмата на историята. Така написването на научна граматика се забавя по две причини. Първата е, че системното описание на българските диалекти се предшества от огромна и трудоемка събираческа дейност. Втората е свързана с факта, че синхронният подход към езика по онова време изглежда несъвместим с мярката за научност. От позициите на сравнително-историческия метод и по-късно на младограматизма, белязан от идеите на позитивизма, на книжовния език се гледа като на повече или по-малко изкуствено образувание, лишено от натуралността, присъща на естествено обособилите се в хода на историята езици, каквито са диалектите.

Както вече отбелязах в началото, фактът на появата научните български граматики като цяло може да се тълкува като сигнал за преориентацията на езиковедската ни наука от полето на диахронията към синхронията. Важно е обаче да се спомене, че тази преориентация е отзвук на реабилитирането в европейската лингвистика на синхронията като област, поддаваща се също толкова добре на научно описание в рамките на системния и функционалния подход към езика, колкото и диахронията от позициите на сравнително-истори-

ческия метод и младограматизма. Насочването на погледа на езиковедите ни към синхронията е и резултат от чисто практически причини, свързани с подготовката на учители по български език. Когато се връща към първите стъпки на българската езиковедска наука в „Състояние на българската граматика“, Балан отбелязва: „Ала пълен курс по българска граматика там [в университета] никога не се даде на студентите слависти, от които се береше вече състав за високошколци учители по български език за всички средни и по-долни училища в страната.[...] Това е и днес една кобна грешка в системата на подготвяне за нуждите на държавата служители с висока наука за едно специално учителско призвание“ (Балан 1947: 12). Към практическите задачи на разглежданите граматики несъмнено се налага да отнесем и стремежа на езиковедите към една по-пълна кодификация на граматичната книжовна норма, доколкото характерен белег на книжовния ни език от първата половина на 20. в. е, че той придобива все по-отчетливо признаците на стандартен език (вж. Брозович 1970: 24–30).

Всъщност обаче като конкретен подтик за появата на шестте граматики според мен трябва да се смята Балановата „Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие“ от 1930 г. (завършена в ръкопис по думите на автора ѝ още през 1926 г., но отхвърлена за издаване от Университета поради несъблюдаването на „официалния заповядан, исторично наречен „Цанковски“ правопис“ и приета за печат едва след промени в закона за правописа от 1928 г., позволяващ избор в придържането към паралелно функциониращите правописни норми в езиковедската и художествената литература[4]). В тази първа граматика, от която излиза единствено частта,

[4] Този факт между другото обяснява и защо и в самите граматики са налице разлики по отношение на използването на някои графеми.

посветена на звуковата система на езика ни, се поставят на обсъждане и редица въпроси из областта на българската морфология. Това провокира Ст. Младенов през 1934 г. да излезе в Списанието на БАН с обширна критика под наслов „Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика“ (вж. Младенов 1934: 21–98). Самият Балан пък защитава схващанията си надълго и нашироко отново на страниците на същото списание (вж. Балан 1935: 87–205). В научния спор между двамата именити български езиковеди от този период трябва да се търсят не толкова конкретните моменти около разногласията им върху различни форми (срв. Първев 1975: 19). По същество това е спор между учени, поддръжници на две различни научни парадигми, които до голяма степен се отричат взаимно в отделни свои пунктове: младограматическата и структурната. Научната дискусия между двамата големи български езиковеди намира проява и в подхода към езиковите факти в граматиките им, излезли съответно през 1939 г. и 1940 г.

Обикновено като най-значимо постижение на българската езиковедска наука измежду шестте коментирани граматики се посочва „Основна българска граматика“ на Любомир Андрейчин. Тя се определя като: „венец на българската граматична мисъл до 1944 г.“ (Станков 1978: 5); „основа и начало на нов, характерен момент в проучванията върху съвременния български език“ (Първев 1978: 20) и „край на младограматизма в българската граматика по същество и начало на нов, много важен етап в проучванията на съвременния български език“ (Първев 1987: 36).

Струва ми се обаче, че нейната различност и новост се преекспонира в историята на нашето езикознание и не е съвсем оправдано да се търси началото на нов етап в изследването на съвременния език с Андрейчиновата граматика. Наистина, в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и в основаната върху теоретически-

те възгледи на Младеновия „Увод в общото езикознание“ граматика на Калканджиев (вж. у Калканджиев бележката под линия на с. 10), както и у Д. Попов най-ярко личи обвързаността с младограматизма. Мярката за научност в посочените три граматики е историзмът. За тримата посочени автори историческото и описателното езикознание са неразривно свързани. Затова и Ст. Младенов определя в своята граматика опита за разграничение между диахронен и синхронен метод като „несъстоятелен“ (Младенов, Попвасилев 1939: 4).

Тъкмо обвързването на граматичното описание с принципа на историзма е причината в граматиките на Калканджиев и Попов да намират място спрежението и склонението в старобългарски. У Калканджиев това се прави, за да се обясни новото. А Д. Попов пък смята за необходимо да направи паралел със старото. Не е случайно и това, че в три от граматиките (на Калканджиев, Младенов и Попвасилев, Попов) препоръките за употреба на езиковите средства често се обвързват с „духа на езика“ – метафора, свойствена не толкова на сравнително-историческия, колкото на младограматическия поглед за езика. Само на пръв поглед обаче изглежда, че тази метафора е отклик на възгледа за езика от времето на Романтизма, доколкото езикознанието се обособява като наука под знака на тази идеология. Би било по-оправдано в придържането на езиковедите ни към принципа да се спазва „духа на езика“ да се търси влиянието възприетата по-късно в езикознанието платформа на позитивизма. Позитивистският принцип за *единство на научния метод* (независимо дали става въпрос за естествени или за социални науки) води до приемането на естествознанието като идеален модел за всяка наука и до прилагането на натуралистични постановки и методи в хуманитаристиката като цяло и в лингвистиката в частност. Научното описание се свежда се до съблюдаването на четири принципа: на „атомизма“, на материалната същност, на еволюцията и на натурализма (вж. Косериу 1990:

52). Според Ст. Младенов, за да се проумее и разбере „духът на езика“, езиковедът трябва да подчини описанието на превъзходството на историята, доколкото единствено миналото на езиковите форми може да разкрие съвременната им същност и функция. От тази гледна точка научна е граматиката, съблюдаваща принципите на еволюцията и натурализма, според които езикът е органична материя, жив организъм със своя собствена еволюция. Ето защо Ст. Младенов категорично отхвърля структурния метод, поставящ ударението върху функционирането на езиковите единици в синхронията независимо от произхода им, определяйки като ненаучен опита за такава граматика. За него изследването на езика, основано върху функционирането на езиковите факти, се изражда неминуемо в безнадежден напън да се възкръси мъртвата схоластична „граматика“ или т.нар. философска граматика с безсмислени умувания над езиковите факти и с безброй изсмукани из пръсти „правила“ и „изключения“, и изключения от изключенията...“ (Младенов, Попвасилев 1939: 5). Това негово схващане е подробно развито на страниците на сп. „Училищен преглед“ от 1936 г., където той обвинява „някои не особено високо издигнали се езиковедци, главно членовете на един „Лингвистичен кръжок“ в Прага“ в напразен опит да открият у Фердинад де Сосюр „някакви нови езикословни принципи“ чрез разграничението на „език“, „реч“ и „говор“ и обособяването на „някаква „функционална“ от „структурна“ лингвистика“, смятайки езиковата функция за неделима от езиковата структура“ (Младенов 1936: 1121–1222). Тъкмо придържайки се към принципа на атомизма, свойствен за позитивизма, Ст. Младенов окачествява книжовния език като абстракция: „математически казано, [...] функция на индивидуалните или народните говори“ (Младенов, Попвасилев 1939: 3). Тук ясно личи младограматическият подход за оставане в границите на речта, макар да я обобщават с извеждането на общи белези, срав-

нявайки частните явления. Както справедливо по-късно ще отбележи Е. Косериу, младограматиците не успяват да навлязат в същинския езиков план (като абстрактна система от опозиции), тъй като той не може да бъде изведен чрез просто абстрахиране на общи белези, без да се изхожда от функцията на наблюдаваните форми (Косериу 1990: 57).

В пространната си рецензия на Балановото „Звукословие“ (1930) Ст. Младенов ожесточено критикува Балановите възгледи за функционалното превъзходство на книжовния език над териториалните диалекти и за обособяването на книжовния език като отделна система със свои собствени развойни тенденции. „Г. Т.-Балановата „граматика“ благоволи само към „книжевния“ език, който е нещо като избрано аристократско чедо между простите народни говори, с които граматичната ука на г. А. Т.-Б. твърде не иска да се занимава и гледа на тях като съща мащеха. Колко напомня това Неофитовата поука да избягваме долния („подлият“) говор на простолюдието! […] Въпросът е сега, дали „българският книжевен език“, тоя любимец на българската граматика, наистина е „особит говор или наречие между всички български говори или наречия“ (Младенов 1934: 23–24). Нещо повече – личи и ироничното подмятане за ненаучност и ретроспективност на Балановите съждения за книжовния език.

От позициите на младограматизма за Ст. Младенов е несъстоятелна и тезата на Б. Хавранек за необходимост от намеса на езиковедите в употребата на книжовния език, чиято норма поради спецификата на характера и структурата си се създава и развива не без участието на лингвиста теоретик (вж. Хавранек 1932 – цит. по Гавранек 1967: 339–340) – теза, която застъпва и Балан в своята „Нова“ (вж. по-нататък). Но докато за Ст. Младенов книжовният език е абстракция, за Калканджиев и Попов той е също толкова реален, колкото са и народните говори. Нещо повече – у Калканджиев се

долавя идеята за наддиалектния му обхват в качеството му на „спойка“ и „обединител“ между наречията и говорите. Петър Калканджиев поставя и въпроса за необходимостта от общозадължителна норма и изтъква стремежа към всеобхватност („разширение“) на книжовния език с посредничеството на училището и книжнината (вж. Калканджиев 1938: 11). Д. Попов изтъква пък обединяващата символна функция на книжовния език – за него той е „мощно обединително начало в живота на всеки културен народ“ (Попов 1941: 5). Също като Калканджиев той набляга върху експанзията на книжовния език спрямо останалите подсистеми на националния език, посочвайки за книжовния език, че „с течение на времето става отчасти общонароден език“ (Попов 1941: 4).

Що се отнася до кодификаторската практика обаче, препоръките в тези три граматики са ориентирани около оста на историзма, явленията се описват от позициите на принципа на езиковата еволюция, търси се опора в аналогията като понятие с голяма евристична сила в рамките на сравнително-историческия метод.

Различен е като цяло подходът към езика в останалите три граматики – на Ал. Балан, Н. Костов и Л. Андрейчин. Този подход може да се определи като свойствен (близък) до функционалната (структурната) европейска лингвистика от онова време. Най-вече на първо място заради факта, че у тези автори е налице Сосюровото разграничение между диахрония и синхрония, възприето като принцип в структурната лингвистика. И тримата посочени автори концентрират вниманието си изцяло върху съвременното състояние на българския книжовен език. Изследват механизмите на функционирането му, без да смятат, че начинът, по който са възникнали и са се развили езиковите форми, е ключът към съвременната им същност и функция. В тези три граматики също не липсват позовавания на форми от старобългарското състояние на езика. Ясно личи обаче, че

фактите от старата книжовна традиция се привличат в качеството им на коректив в кодификаторската практика с оглед на избора измежду две (или повече) изофункционални форми. Близостта с идеите на пражкия функционализъм от 30-те години на XX в. в тези три граматики се открива и в самия анализ на фактите, който се прави от гледище на функциите на езиковите средства.

Като определено новаторска за българското езикознание несъмнено трябва да се посочи на първо място Балановата „Нова българска граматика“. Според самия автор тя по нищо не прилича на останалите излезли до момента граматики освен по това, че неин предмет е българският книжовен език. Идеята за научната ѝ стойност се съдържа в оценката на автора, че граматиката му е „нещо повече от учебник“ и в напомнянето му, че „който и да учи другиго, нека първом почне от себе си“. Поставям я на първо място измежду останалите три граматики, които обособихме, най-напред поради факта, че авторът не отстъпва от теоретичните си възгледи за езика и за книжовния език в частност, постулирани в граматиката му от 1930 г. Тези възгледи са определено заявка за напускане на лоното на младограматизма и приобщаване към функционално-структурната парадигма. Това обаче може да се разбере най-добре, ако проследим идеите на Балан в студията му „Разногласни становища за българската граматика“, написана в отговор на Стефан-Младеновата критика, отправена от позициите на учен, изповядващ последователно младограматизма. Тук и не съвсем между другото си струва да се изтъкне и казаното от Балан в коментираната му работа, че Б. Хавранек познава граматиката му от 1930 г., определена от него за „по характера си описателна граматика на българския език“ (Балан 1935: 93). Не бива да се подминава и признанието на Балан, че в хода на работата върху граматиката си от 1930 г. се е запознал и използвал граматиките на Т. Маретич за хърватски, на Х. Гертнер за

полски и на Я. Гебауер за чешки, макар авторът сам да признава, че се е отклонил от техния път (Балан 1935: 91) Тук е особено важно да се изтъкне и това, че Балан посочва, че при работата си върху граматиката е имал предвид тъкмо третото издание на граматиката на Я. Гебауер от 1925 г. под редакцията на Фр. Травничек (вж. Балан 1935: 183), активен член на Пражкия лингвистичен кръг от 1935 г.

Балан има ясното съзнанието за новаторския характер на труда си. Това личи от факта, който Балан специално изтъква в пространната си студия „Състояние на българската граматика“: той посочва, че пръв в българското езикознание провежда в граматиката си Сосюровата дихотомия langue – parole, като за тези термини предлага в българското езикознание да се използват „език“ и „реч“ поради това, че по думите му са с „важна граматична стойност“ (Балан 1947: 36). В последващата си „Нова българска граматика“ той отстоява позицията, че „езикът се състои от думи, а думите от езика служат за реч“ (Балан 1940: 13). През следващата година в сп. „Училищен преглед“ (1941), където започва да печата „Състояние на българската граматика“, той дава и научната им дефиниция: „отвлеченото, абстрактното понятие език, което е в себе си един вид и строй, и независимо от време и от беседник, става битна, конкретна реч у различни беседници и в разни времена“ (Балан 1941, цит. по 1947: 36).

Много важно е да се изтъкне, че Балановите възгледи за книжовния език са в духа на пражкия функционализъм, защото обикновено е обвиняван в неразбиране на функциите на книжовния език. Още в статията си „Език, реч, правопис“ от 1931 г. (вж. Балан 1931: 854) и после в частта „Младенов contra Балан“ в „Разногласни становища...“ Балан много ясно отчита териториалната немаркираност на книжовния език в пределите на политическите граници поради функционалното му превъзходство над териториалните диалекти:

„Книжевният говор, или наречие, или език, по основните си белези сочи също към определен географски простор, ала с битието си не е ограничен в него. Просторът на това битие вече не е географски, но културен. Тая е биоложката разлика между всякой книжевен говор, или наречие, или език, и останалите особни говори на цял народ. Книжевният език е произлязъл из определена тяхна средина, ала живее свои съдбини“, за да заключи, че той „има своя история“ (Балан 1935: 96). Ако четем внимателно, ще видим, че под „особит говор“ Балан има предвид именно функционалната разлика между книжовния език и народните говори, защото в полемиката си със Ст. Младенов той противопоставя българските народни говори на „особит книжевен говор“. Наред с това разграничава и две форми на книжовния език (писмена и устна) с разлики също от функционален порядък между тях, като в рамките на книжовния език говори и за „обикновен обиход“ (Балан 1935: 99) – понятие, близко по смисъл до понятието „usus“ в ранната Пражка школа и до по-късните понятия „устна книжовна реч“ и „бинормизъм“. Освен това, отчитайки експанзията на книжовния език, той очертава, макар и съвсем бегло, още едно явление. То е свързано с избора на средство за комуникация в зависимост от комуникативната сфера при носителите на повече от един код (коментирайки в случая избора между книжовен език и диалект в устната реч – вж. Балан 1935: 97). Т.е. Балан без съмнение обособява явлението, което вече в рамките на социолингвистиката Ч. Фъргюсън по-късно (през 1959 г.) ще определи като „диглосия“.

Още в посочената по-горе своя работа „Език, реч, правопис“ Балан развива напълно в духа на идеите на Пражкия кръг възгледите си за езиковата и книжовноезиковата норма и дефинира нормата както от гледище на обществения ѝ обхват като „нещо прòмерно еднакво за всякого“ (Балан 1931: 856), така и като феномен на ези-

ковата система: „из нормата излизат граматичните „правила и изключения“; въз движения в нормата се основават граматични забележки и оценения относно до книжевно устройство на говора или езика“ (Балан 1931: 857). Тези свои важни заключения Балан прави още преди публикуването на известните „Тезиси на Пражкия лингвистичен кръг“ през 1932 г. Ясно личи и това, че Балан стои съвсем близо до виждането на Е. Косериу (1952) за триадата *система – норма – реч*, в която нормата се обособява като функционално значимо междинно звено между елементите на Сосюровата дихотомия език – реч (вж. Кънчев 1990: 9).

Така в своята „Нова българска граматика“ Балан пише, че българският книжовен език „се развива и строи като български книжевен говор между българските народни говори“, бидейки „общи език на българското образование и култура“ (Балан 1940: 1). „В разногласни становища...“ личи особено отчетливо и идеята, която развива и Б. Хавранек, за намесата на езиковеда в устройството на книжовния език и за ролята на научната описателна граматика, която за Балан задължително е и нормативна (Балан 1935: 102–103). Предговорът на „Нова българска граматика“ също издава гледището за съвместимостта между описателния и прескриптивния подход към книжовния език: „И докле я [граматиката] пишех аз, нееднъж осезавах, колко са много точките, дето книжевният български език и неговата граматика са все още в мъките на творение, и колко често един автор на българска граматика трябва ще не ще да се намесва в творбата“ (Балан 1940: X). В този смисъл не можем да приемем за основателна критиката на Р. Русинов, че Балан „надценява възможностите на езиковедите“ в устройството на книжовния език (Русинов 1985: 417), защото оценката на Р. Русинов е направена през погледа към книжовния език от 80-те години на XX в., без да се отчита фактът, че в периода между двете световни войни коди-

фикаторската практика макар и неинституционализирана, а в лицето на отделните езиковеди от страниците най-вече на научнопопулярни издания, като „Училищен преглед“, „Българска реч“ и „Родна реч“, отчетливо влияе върху книжовната норма. (Достатъчно е само да напомним че тъкмо през 20-те – 40-те години на XX в. в сферата на лексиката по отношение на западноевропеизмите е налице ясно изразена нормообразуваща функция на кодификаторската практика, чийто резултат са паралелните на редица западноевропеизми калки – вж. Станчева 1994; Станчева 2020.)

По-късно в Заключението на своя пространен труд „Състояние на българската граматика“ (1947), определен от самия него скромно като „критична студия“, Балан категорично ще посочи целта на една граматика на книжовния език: „По самото обстоятелство, че граматиката на книжевния език, практична или описателна, участвува в ръководството на образованието у един народ, тя добива характер нормативен. Според това тя не само стои под влиянието на книжевния езиков обиход, но и упражнява свое влияние върху него“ (Балан 1947: 233). Думите му са категорично свидетелство за възгледа, че кодификацията не просто върви след езиковите промени и ги „узаконява“ като правилно (нормативно), но и за въздействието на кодификацията върху езиковото поведение на носителите на книжовния език.

Важно е да се изтъкне и още нещо: намесата на езиковеда във функционирането на книжовния език Балан обвързва с книжовния език като исторически обусловено явление със своя динамика във времето: „Безусловна ненамяса на български граматик в езиковото дело у нас *още* (курсив мой – Р.С.) нито е възможна, нито полезна“ (Балан 1947: 234).

Казаното дотук ми дава сериозно основание да твърдя, че Балан е първият български езиковед, не само превърнал книжовния

език в предмет на лингвистично изследване, еволюирайки в теоретичните си постановки от позициите на младограматизма до убеденото следване на функционално-структурния подход. Подходът му при описанието на езиковите факти в неговата „Нова българска граматика“ следва духа на Пражкия функционализъм, а възгледите му за ролята на описателната граматика и на езиковеда кодификатор имат теоретична стойност. Разбирането на Ал. Балан за граматиката на книжовния език като нормативен документ, който влияе върху нагласите и езиковото поведение на езиковата общност чрез посредничеството на образованието, повдига въпроса за важността на кодификацията като научна област с приложен характер с голямо въздействие в обществото (вж. подробно у Станчева 2020). Специално трябва да се изтъкне наблюдението му за взаимодействието между писмената кодифицирана норма и устната книжовна норма – взаимодействие, което по-късно Й. Вахек в теорията ще определи с понятието „бинормизъм“ (Vachek 1959, цит. по 2014: 87).

С изтъкването на ролята на езиковеда пък във функционирането Балан поставя имплицитно проблема за научния подход при описанието на езиковите факти, а така също и за формулирането на задачите на кодификацията, на принципите ѝ и на критериите при вземането на едно или друго кодификаторско решение.

За характерна особеност на Костовата граматика обикновено се изтъква „нормативността“ ѝ, но смятам, че това далеч не е достатъчно. Като оценява школските граматики като „не особено полезни“ на целта да се проникне „по-дълбоко в особеностите на родната реч“, Н. Костов определя граматиката си като „чисто описателна“ „с особено внимание на говоримия език“ и по-специално върху „неустановени и противоречиви места“, чиято оценка авторът прави не от позициите на еволюцията на формите, а от гледна точка на функциите им и винаги във връзка със семантиката им. Граматичното

описание на Н. Костов издава гледната точка за книжовния език като обособила се във времето автономна система. И Ал. Балан, и Н. Костов споделят виждането, че поради особеностите на формирането си и на обществените си функции се книжовният език започва да се развива по свои собствени правила, които в редица случаи не са изводими пряко от историята на териториалните диалекти. Всъщност появата на шестте граматики, както посочих още в началото, може да се тълкува и като симптом, че тази автономност за българския книжовен език е вече факт. Не бива да се отминава и фактът, че при коментара на фонетичната система Костов – също както и Балан – отчетливо разграничава двете форми на книжовния език – писмена и устна: „За мнозина образовани люде книжовният език представя интерес само дотолкова, доколкото е даден чрез писмо. Но езикът изобщо и преди всичко е жива говорима реч, дадена чрез езикови звукове“ (Костов 1939: 18). Съпоставките между локални и книжовни изговорни особености, които Костов прави, са свидетелство за вече отчетливо обособената изговорна книжовна норма през коментирания период, която той по същество кодифицира.

Много важно е също да се посочи, че за Н. Костов народните говори вече са престанали да бъдат източник на книжовната норма. Затова и у него най-отчетливо измежду останалите автори на граматики личи отчитането на динамичното състояние на книжовния език. Личи и стремежът към извеждане и анализ на онези пунктове от системата, които М. Докулил по-късно през 60-те години на миналия век ще нарече нейни „размити точки“. Ето защо в препоръките по отношение на различни колебания Н. Костов държи сметка за „живата българска реч“, за „говоримия книжовен език“ – синонимни понятия, които у него по смисъл до голяма степен са сходни с обособеното в Пражката школа понятие „usus“ (вж. Хавранек 1932 – цит. по Гавранек 1967: 340), и търси опора в тях при оценката на

вариантите. И тъй като за носители на говоримия книжовен език Костов определя „образованите българи“, той противопоставя горните две понятия на „простонародния език“, чиито реализации описва, но не взима под внимание при кодификацията на граматичната норма. При конкретния анализ на езиковите факти Костов всъщност изхожда от тезата за езика като отворена система от взаимодействащи помежду си подсистеми, формулирана вече в следвоенната Пражка школа (вж. Данеш, Вахек 1964 – цит. по Данеш, Вахек, 1967: 333). Като първостепенен критерий при оценката на вариантността, макар и интуитивно, Н. Костов прилага най-често количествения критерий, дефиниран по-късно от Фр. Данеш като „нормативен критерий“. Критерий, на който на базата на социолингвистичния анализ се придава най-голяма тежест в йерархията от критерии, които са в основата на научнообоснованата кодификаторска практика (Данеш 1988: 290–293).

Разбира се, такъв е и подходът и на Балан, и на Андрейчин. Заслужава си обаче да се посочи, че пръв от тримата езиковеди и единствен измежду авторите на коментираните граматики Костов използва термина „тенденция“, въведен от Пражката школа в качеството му не само на инструмент на граматичното описание, но и на прескрипцията.

Последна от шестте разглеждани граматики излиза Андрейчиновата „Основна българска граматика“ (1944). Тя е и първата преиздадена (през 1978 г.) измежду разглежданите тук граматики и е най-популярната от тях. През 2012 г. към преиздадените се присъедини и „Граматика на българския език“ Ст. Младенов и Ст. Попвасилев.

Както вече отбелязах при общия коментар за оценките на първите научни български граматики, на „Основна българска граматика“ се приписва качеството на начало на нов етап в проучването

на българския език – твърдение, което приведените тук по-горе факти ми дават достатъчно основание да бъде преразгледано в интерес на научната обективност.

В Предговора на своя най-известен труд Л. Андрейчин изтъква, че появата на граматика му – „вече шеста поред у нас от 1936 г. насам“ е оправдана в достатъчна степен, защото съдържа „доста нови наблюдения“ и „застъпва и смисловата (семантичната) страна на езиковите елементи в по-широка степен и с по-голяма последователност, отколкото досега“ (Андрейчин 1944 цит по 1978: 9). Като други достойнства на своя труд авторът посочва и неговата „системност, прегледност и достъпност“. Трябва веднага да се посочи, че Андрейчин е първият автор на граматика, който в Увода на труда си се опитва да изложи по-пълно и системно книжовноезиковите си възгледи: във връзка с формите на книжовния език, за единството му и за източниците за обогатяването му. И Андрейчин, като предшествениците си Балан и Костов, разграничава две разновидности на книжовния език – писмена и устна. Той специално набляга върху официалния характер на устната книжовна реч като средство за устно общуване „между интелигенцията, в училищата и учрежденията“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 12). Единството на книжовния език Андрейчин обвързва с „правилността“, т.е. със съотнасянето на фактите на речта с образец, какъвто е книжовният език. От гледната точка на днешното състояние на теорията на стандартните езици бихме могли да окачествим този възглед на Л. Андрейчин като изтъкване на една от разновидностите на символната функция на стандартния език – *еталонната*, наричана още и *референтна* (вж. Garvin 1993: 47).

Макар да прави опит да дефинира понятието „езикова норма“ чрез подхода към езика като обществено явление, присъщ на Пражката школа, авторът дава доста мъгляво и неясно определение. В

разбирането на Андрейчин „За да бъде изказаното на един език достъпно и ясно по смисъл за по-широки обществени среди, то трябва да отговаря на някакви общоприети езикови норми. […] При това положение всеки културен народ си изработва определени общи и постоянни езикови норми, задължителни за всички образовани среди. Така се създава книжовният език на един народ“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 12). Казаното илюстрира ограничеността на възгледа, че езиковата норма е свойствена само на книжовния език. Личи също и неразбирането на динамичния характер на езиковите норми, а може би по-скоро и смесването между две явления, обособени през 30-те години от Пражкия кръг, каквито са *книжовноезиковата норма* със свойствената ѝ динамичност и *кодификацията* ѝ, на която е присъща относителна статичност, характерна за целия период на действието ѝ.

Несъмнена заслуга на Андрейчин обаче е, че поставя специално, макар и твърде общо, въпроса за източниците на обогатяване на книжовния език и в този смисъл очертава насоките на кодификаторската практика. Прави впечатление обаче, че най-високо в йерархията на тези източници той поставя народните говори, криещи по думите му „скъпоценни езикови съкровища“.

Важно е обаче да се изтъкне, че Андрейчин развива и идеята за динамичния характер на диалектната основа при формирането на новобългарския книжовен език. Наред с това отбелязва и дела на книжовната традиция главно по отношение на речника. На последно място посочва и пътя на самостойния вътрешен развой на книжовния език. Всъщност така очертаните източници издават компромисна, ако не и противоречива позиция. Тя се открива във виждането, че като основен ресурс за развитие на книжовния език се посочват народните говори. Според мен това е отглас на един по-скоро младограматически възглед, повлиян от позитивизма, и отстъпление от

функционалния подход, към който авторът се придържа. Всъщност двата посочени източника за обогатяване на книжовния език, изведени от автора – народните говори и фактите на самостойния вътрешен развой влизат в противоречие, което обаче се разрешава чрез йерархията, обособена между тях от автора. Възгледите му за източниците на обогатяване на книжовния език дават ценна информация за това как двата подхода към езика – младограматическият и системният – се конкурират и как функционално-системният подход към езика постепенно заема своето място най-напред в изследването на съвременното състояние на книжовния език. Посочването обаче на самостоятния вътрешен развой като източник на обогатяване на книжовния език несъмнено подкрепя факта за функционалното му превъзходство над диалектите.

Както личи от приведените възгледи на автора, основната заслуга на Андрейчин според нас е не толкова по отношение на новостта им за характера на научната граматика, която без съмнение трябва да е синхронна, нито пък за книжовния език. Обнадеждаващо е, че вече има изследвания, които потвърждават изразеното тук мнение (вж. Буров 2006).

Смятам, че приносът му трябва да се търси в по-друга плоскост. В по-късното си развитие от 60-те години на миналия век до кончината си в качеството си на ключова фигура от ново поколение български лингвисти с позиции в Софийския университет и новосформирания по онова време Институт за български език на БАН Андрейчин всъщност легитимира функционално-структурния подход в българското езикознание. Наред с това той има и изключителна заслуга за обособяването на научното направление история на новобългарския книжовен език и като университетска дисциплина, и като област на научни търсения. Ето защо поставяме „Основна българска граматика“ не отделно от останалите разглеждани грама-

тични трудове, а в редицата на „Нова българска граматика“ на Балан и „Българска граматика“ на Н. Костов поради ориентацията им не само към синхронното състояние на книжовния език като отправна точка при описанието, но най-вече заради функционалния подход при коментара и оценката на езиковите факти.

Обобщения

В заключение може да се посочи, че в периода между двете световни войни българската лингвистика е в процес на преориетация. Преориентация, свойствена и на цялата европейска лингвистика по онова време. Шестте първи научни граматики на книжовния български език са прекрасна илюстрация на научните търсения на тогавашната лингвистика. Появата им е ясен сигнал, че следването на новия за времето си функционално-системен подход към езика става все по-отчетливо.

Възприетото тук обособяване на разглежданите граматики в две групи беше направено с цел да се видят по-отчетливо разликите в теоретичните възгледи за езика на отделните автори. Разлики, които, както по-нататък ще видим, слагат своя отпечатък и върху кодификаторската практика във връзка с описанието на употребата на кокнкуриращи се езикови средства в областта на именната система на тогавашния книжовен български език.

2. Прояви на кодификаторската практика в областта на имената в първите български научни граматики

С описанието на езиковите факти чрез представянето на набора от езикови средства и условията за употребата им всички разглеждани тук граматики кодифицират в една или друга степен на пълнота, с една или друга форма на метаезик граматичната норма от периода между двете световни войни.

Най-отчетливо ролята на кодификаторската практика се проявява при оценката на вариантността. Тази оценка, както ще видим в по-нататък в тази част на работата, е в пряка зависимост от теоретичните възгледи на авторите на граматиките, които тук обособихме в две групи според придържането на граматиците към младограматическата или структурната парадигма. Ще се опитам да илюстрирам чрез анализа на препоръките на граматиците в каква степен те завивисят от теоретичните им възгледи във връзка с обособяването им в две плоскости: препоръки, издаващи исторически подход към книжовните норми, и препоръки, основани на синхронния подход към тях.

Най-напред обаче ще се спра върху мненията на авторите на разглежданите граматики за това какво според е въздействието на езиковедите върху книжовните норми.

Всички автори без Ст. Младенов споделят становището за ролята на езиковедите не само в описанието, но и в развитието на книжовната норма. Липсва обаче единство за начините и пътищата, по които трябва да става то: дали чрез придържането повече към

писмената традиция, или чрез подкрепата на собствените развойни тенденции в книжовния език, отразени в устната му разновидност; дали чрез по-строга кодификация чрез определяне статуса на езиковите средства по оста книжовно/некнижовно, или чрез по-свободното допускане на вариантност без категорична нормативна оценка.

Онова, което трябва да се изтъкне най-напред във връзка с кодификаторската практика на разглежданите тук граматики, е, че отделните автори поставят различна тежест върху описанието на неустановеностите и колебанията.

Например в граматиката на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, както и у Д. Попов наблюденията за статуса на вариантите по правило са изключение. Този факт изобщо не бива да ни учудва, след като вече бе установено, че граматичното описание на книжовния език у тези автори е от позициите на младограматизма. В този смисъл те приемат вариантността като израз на „свободата на българския дух в езиковото творчество – в книжовната и народната реч“ (Младенов, Попвасилев 1939: 237) и я разглеждат върху плоскостта на историята на езика. Същия подход откриваме и у Петър Калканджиев. Тъй като той обаче е подчинил граматичното си описание най-вече на целта да е полезно за обучението на бъдещите учители по български език, в работата му присъстват редица многословни и доста разнородни „забележки“, „добавки“ и бележки под линия. Те накъсват описанието, за да дадат сведения, свързани с историческия развой на едно или друго явление, а препоръките за употребата на конкретни форми като „правилни“ се извежда предимно с оглед на историята на езика.

Акцент върху анализа на колебанията и неустановеността в различни пунктове на граматичния нормативен комплекс поставя, както е известно, най-вече Н. Костов в своята граматика. Всички останали автори оставят анализа на колебанията на по-заден план.

Може да се допусне при това, че за тях като учени дескриптивният компонент има по-голяма стойност от прескриптивния при извеждането на граматичните норми. Почти веднага след излизането на граматиките в „Състояние на българската граматика“ (1947) във връзка със застъпването на дескриптивния и прескриптивния компонент в тях Александър Балан прави оценката, че всичките шест граматики са „повече или по-малко описателни и нормативни, никоя не е чисто практична, а още по-малко историчнa“ (Балан 1947: 234), изхождайки от това, че предмет на описание във всички тях е съвременното състояние на книжовния език. Малко по-долу, изтъквайки свойствения на Костов стремеж към „нормативна поука“, Балан добавя: „Без да липсуват подобни черти [на „нормативна поука“ – бел. моя Р.С.] и в граматиката на Балана, те се чувстват в описанието на второ и на третьо място след основната описателна поука“ (Балан 1947: 234). Категорично свидетелство за йерархията на описателния и прескриптивния компонент в разглежданите граматики е фактът, че в Балановата „Нова българска граматика“ и в Андрейчиновата „Основна българска граматика“ тъкмо текстовете с ясно изразен с прескриптивен характер по оста „правилно/неправилно“ най-често са набирани с по-дребен шрифт, а началото им е обозначено със знака (*) – маниер, който се пренася по-късно и в Академичната граматика (вж. ГСБКЕ 1982–1983).

Описанието на именната система в първите ни научни граматики е добра илюстрация на подходите в кодификаторската практика от онова време. То дава възможност да се изведат спецификите на кодификацията като цяло от разглеждания период.

Преди обаче да пристъпя към анализа на кодификаторската практика в областта на имената в шестте граматики, ще напрявя някои по-общи бележки, свързани, както казва Ал. Балан, със „състоянието на българската граматика“ по онова време. Онова, което пра-

ви впечатление, е, че липсва единство по отношение на определяне на набора от части на речта, както и единство във връзка с терминологичните им означения.

В четири от граматиките (на П. Калканджиев, у Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, на Н. Костов и у Д. Попов) *частитиците* отсъстват от системата на частите на речта. В две от граматиките като самостоятелна част на речта пък се обособяват *причастията* (на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и на Д. Попов).

Единствено в „Нова българска граматика“ и в „Основна българска граматика“ граматичното описание на имената е направено в рамката на утвърдената днес в езикознанието ни система от десет части на речта.

Що се отнася до терминологичните означения, използвани в граматиките, като цяло е налице унифицираност при избора на термини за описание на частите на речта. Не е излишно обаче да се посочи, че Д. Попов предпочита термините *предметно име* (за съществително име) и *приглаголие* (за наречие). В пет от граматиките (без тази на Л. Андрейчин) се следва възрожденската граматична традиция и използват възприетия още от Ив. Богоров термин *местоиме* вместо установения днес *местоимение,* използван тогава само в Андрейчиновата граматика. Тя е и единствената граматика измежду шестте изследвани, която борави с всичките утвърдени днес термини за означаване на частите на речта в българския книжовен език.

2.1. Съществителни имена

Като цяло през разглеждания период нормите, свързани с категориите на съществителните имена, се отличават с унифицираност и стабилност. Обект на нормативна оценка в първите ни научни граматики стават най-често колебанията при формообразуването съществителните имена – и то най-вече при тези от м.р. на съгласна. По-нататък ще анализирам конкуренцията на формите на такива съществителни при отделните именни категории – *род, число, падеж, членуване*.

Преди това обаче ще бъдат посочени и две по-общи наблюдения с нормативен характер, които присъстват в повечето от граматиките. Първото засяга употребата на отглаголни съществителни на *-не,* а второто – явления, свързани с функционирането на собствените имена.

Три от граматиките (на П. Калканджиев, на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и на Д. Попов) засягат въпроса за засилената употребата на отглаголни съществителни на *-не* в книжовния език в сравнение с народните говори. Доводите за избягване на номинализациите с такива отглаголни съществителни П. Калканджиев обвързва с наблюдението си, че: „Глаголът по-образно, по-живо представя мисълта, той прави речта по-изразита, по-определена и звучна“ (Калканджиев 1938: 206). Препоръката на Д. Попов (Попов 1941: 109) е имплицитна и се съдържа в наблюдението му, че „глаголът е много по-изразителен от името“. В основата на тези препоръки е естетическият критерий. Препоръката на Ст. Попвасилев се обвързва с критерия представеност на явлението в диалектите – според него съществителните на *-не* трябва „да се избягват или рядко да се употребяват в книжовната реч, понеже са недотам обикнати в българския народен език (Младенов, Попвасилев 1938: 233).

Във връзка с тези наблюдения и оценки може да се посочи, че в книжовния език от първите десетилетия на миналия век ясно се откроява процесът на обогатяване на книжовноезиковия инвентар по пътя на изтъкване на системните особености на езика – възможността от всеки глагол от несвършен вид да се образува съществително на *-не*. Засилената им употреба несъмнено отразява необходимостта от означаване на процеси и явления в съвременния живот и е отражение на засилената *интелектуализация* като основна структурна черта на стандартните езици. За граматиците ни обаче, описващи съвременния книжовен език от платформата на младограматизма, тази тенденция остава неразбрана, доколкото те виждат книжовния език като проста функция на народните говори, с които съотнасят редица явления в стандарта.

Друг въпрос с по-общ характер е за употребата на собствените имена.

Единствен Ал. Балан се спира върху процеса на преход на нарицателни в собствени имена във връзка с правописа им. Коментарът му, че: „Собствено става и в с я к о д р у г о и м е, просто или съставно, което поставяме да значи едничек под него предмет и никой друг подобен“ (Балан 1940: 38) е във връзка с правописното изискване, поставено от него, такива имена да бъдат в кавички („кукици“ според неговата терминология), за да се сигнализира посоченият преход. По този начин Балан всъщност маркира един набиращ скорост процес, чиято интензивност се запазва и до днес във връзка с потребността от назоваване на различни обекти, възникващи най-вече в институционалната сфера. Процесът на преход на нарицателни в собствени имена без съмнение е още едно доказателство за превръщането на книжовния език от първите десетилетия на 20. в. в стандартен език.

В своята граматика Л. Андрейчин (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 103) пък оценява като „осъдително чуждопоклонство“ две явления. Това са: а) пренебрегването на българските съкратени гальовно-умалителни форми на личните имена в полза на формите на *-и* (напр. *Ети, Мари*, *Дори* и под.) – маниер, възприет според автора от немски и английски; б) навлизането на женски лични имена на *-ета* (от типа *Жоржета, Жулиета, Мариета* и под.) под френско влияние. За Андрейчин това явление е „по-досадно“ от навлизането на чужди нарицателни имена, които по думите му „ние свикнахме вече доста грижливо да отбягваме“. Тези две препоръки днес от теоретична гледна точка могат да се определят като липса на яснота за границите на кодификацията. Действието ѝ не излиза извън официалните сфери на общуването, а опитите да се въздейства пряко върху личната сфера са обречени на неуспех.

2.1.1. Неустановености в рамките на категорията *род*

При описанието на съществителните имена всички граматици се спират върху колебания и неустановености при родовата принадлежност на отделни групи съществителни във връзка с протичащи системни процеси в книжовния език. Необходимо е да се подчертае обаче, че наблюдаваната неустановеност има като цяло спорадичен характер.

Колебанията във връзка с принадлежността по род на съществителните в книжовния език поставят три проблема пред кодификаторската практика от първите десетилетия на 20. в., които в една или друга степен намират място в разглежданите граматики. Посочените три проблема са свързани с:

а) с процеса на движение на някои съществителни имена от мъжки към женски род;

б) адаптацията на нови заемки по род;

в) установяването на съществителни от женски род за назоваване на професии, титли и звания.

2.1.1.1. Движение от мъжки към женски род

Макар че се наблюдава при доста ограничена част от непроизводните домашни съществителни на съгласна, процесът на движение от мъжки към женски род е отразен във всички коментирани граматики с изключение на Андрейчиновата. Авторите на граматики изтъкват, че наблюдаваното явление е резултат от вътрешния развой на езика. Важно при това за историята на книжовния ни език е да се отбележи, че наблюдаваното преструктуриране по род е дълго продължил процес. Той е фиксиран още в първата граматика на новобългарския език от Н. Рилски (вж. Рилски 1835, цит. по Рилски, 1984: 98–99).

Прави впечатление също, че отделните разглеждани автори не са единни дали наблюдаваният от тях преход е завършил.

За повлияния от младограматизма Калканджиев, който нарича такива съществителни „двоеродни имена“, колебанията при съотнасянето им по род в употребата са резултат от неравномерността на процеса на прехода им от мъжки в женски род (вж. Калканджиев 1938: 209).

Според придържащия се към същия подход Ст. Попвасилев преходът на *пот, пепел* и *кал* към ж.р. е съвсем естествена проява на действието на аналогията.

Д. Попов описва такива колебания при съществителни като *вечер, пепел, кал, газ, тел, гад, бук, метод, флот* като „временно явление“ и плод на „разни влияния“, без и той като останалите двама да взима отношение към кодификацията им (Попов 1941: 114).

Списъкът на такива съществителни съществителни е най-изчерпателен у Н. Костов. В своята граматика той дори ги отделя в са-

мостоятелен параграф: „Съществителни с непостоянен граматичен род“. Към тях причислява: *кал, тел, прах, пепел, гад, пот, гной, жар, бук* и *бука,* като посочва, че те „съвсем свободно се употребяват ту като имена от мъжки род, ту като имена от женски род“ (Костов 1939: 47). Н. Костов също се въздържа от категорична нормативна оценка във връзка с причисляването на такива имена към класа на съществителните от женски род.

При оценката на коментираното явление Балан като цяло дава предимство на по-новите форми от ж.р. (вж. Балан 1940: 66), което е ясен сигнал за перспективния подход на неговата кодификация. Той отбелязва обаче и още един важен факт – че при *газ* е налице омонимия между формите за м.р. и ж.р., доколкото с тях се назовават различни агрегатни състояния (вж. Балан 1940: 42). Това разграничение е отразено и от днешната кодификация, макар да се посочва силното изтласкване на съществителното *газ* от женски род в съвременната употреба (вж. ОПР 2012: 206; РБЕ https://ibl.bas.bg/rbe/lang/bg/газ).

Всички езиковеди, автори на разглежданите граматики, които отбелязват вариантността в родовата принадлежност при такива съществителни, разглеждат употребите в м.р. като факт от по-старо състояние на езика и отбелязват, че по-новите употреби в ж.р. присъстват и в народните говори. Този факт е и причината всички автори на граматики – независимо от теоретичните си възгледи – да поддържат по-новите форми от ж. р. и в книжовния ни език.

Всъщност граматиците (с изключение донякъде на Балан) не успяват да уловят един друг процес, характерен за книжовния ни език от разглеждания период – превръщането на някои от вариантните форми в омоними (като напр. *прахта* и *прахът*, *газта* и *газът*). Формите за ж.р. развиват значението ‘събирателност’, водещо

до загуба на формата за множествено число, докато облиците от м.р. запазват формата си за множествено число, но за изразяване не на множество от еднородни същности, а на различни видове (срв. напр. *газ – газове*). Запазването на формите за м. и ж.р. при част от коментираните съществителни с посредничеството на кодификацията всъщност е доказателство как се осъществява попълването на книжовната лексика с нови единици с ресурсите на граматиката чрез превръщането на вариантите от м. и ж.р. в омоними. Решаващ за този резултат според мен се оказва фактът, че същесвителните имат постоянен род и всеки от вариантите постепенно се обособява като отделна лексема, започвайки да означава отделна, а не една и съща същина.

Наред с това коментираният в граматиките процес е свидетелство за това как след приключването на унификационните процеси с края на Възраждането и с превръщането на българския книжовен език в официален държавен език книжовният език оформя постепенно облика си на формация, чиито системни характеристики не са пряко изводими от диалектите. Този и други процеси в книжовния език, както ще видим и по-нататък, са свързани с разгръщането и задълбочаването на двете основни структурни характеристики на стандартния език – *гъвкава стабилност* и *интелектуализация*. Налице е обогатяване чрез разслояване на книжовноезиковия инвентар във връзка с функцията му на основно средство в публичната комуникация в такива обществени сфери като държавна администрация, образование и наука, медии.

2.1.1.2. Адаптация на съществителните заемки по род

Друг проблем на кодификаторската практика, свързан с родовата принадлежност на съществителните и отразен в научните ни граматики от този период, засяга адаптацията на заемките интерна-

ционализми в книжовния ни език, възприети през първата половина на 20. в.

Обект на нормализация стават две явления: 1) съотнасянето по род на новонавлезли в книжовния език съществителни имена с несвойствените за българската именна система завършеци за ед.ч. *-у, -ю, -и* и 2) приспособяването по граматичен род на корпуса от гръцко-латинска международна лексика.

Върху първия проблем в различна степен се спират всичките ни граматици без Калканджиев. Бегло го разисква и Д. Попов, който споменава особените завършеци на чужди имена в езика ни като *аташе, жури, бижу, меню*, без да взема отношение към рода им (вж. Попов 1941: 114). Н. Костов също посочва списък на такива съществителни заемки, но вече ги кодифицира като принадлежащи към среден род (*досие, гише, колие, портмоне, такси, бижу, пардесю, меню* – вж. Костов 1939: 46). Ст. Попвасилев пък само мимоходом отбелязва, че *шосе* и *антре* „в български стават имена от среден род“ под въздействието на аналогията (Младенов, Попвасилев 1939: 235), макар да посочва, че във френски, откъдето са заети, са от ж.р.

Балан отива по-напред и вече кодифицира общо правило, според което заемките съществителни със завършек на „всяка самогласка освен *-а*“ (Балан 1940: 42) са от среден род. Изключение според него прави *аташе*, квалифицирано „че е по граматика средно, а по природа мъжко“ – най-вероятно предвид социолингвистичния факт, че по онова време тази дипломатическа длъжност се заема само от мъже.

Андрейчин кодифицира същата норма, но с малко по-друга формулировка – чрез изброяване на завършеците на заемките (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 116).

Подходът спрямо такива съществителни заемки определено поддържа схващането, че кодификацията е продължаващ и непрекъснат процес в книжовния език, изискващ в областта на граматиката класифициране на неологизмите към категории и класове, свойствени на системните особености на езика.

Върху родовата неустановеност на част от заетата интернационална лексика с гръцко-латински произход се спират в своите граматики Ст. Попвасилев, Балан и Андрейчин.

Ст. Попвасилев посочва, че гръцките заемки на *-ма* като: *програма, система, драма, теорема* и пр. в български са от ж.р., както повечето имена на *-а* (вж. Младенов, Попвасилев 1939: 235).

Застъпвайки се за формите от ж.р., Балан смята, че колебанията по род при вариантите *адрес* и *адреса, анализ* и *анализа, синтез* и *синтеза, метод* и *метода, проблем* и *проблема, флот* и *флота*, са породени от причини, които от днешна гледна точка бихме могли да определим като социолингвистични, доколкото той коментира в граматиката си, че конкуренцията между двете форми за мъжки и женски род е резултат „спротив навик от лично образование“ (Балан 1940: 42).

Като изтъква, че съществителните имена от ж.р. на съгласна в българския език „не са типични за женски род в съвременния език“, Андрейчин пък отбелязва: „когато заемаме от друг език съществителни от ж.р., които завършват на съгласна, слагаме им окончание *-а*, ако искаме да запазим техния род, или променяме рода им на мъжки, ако искаме да запазим тяхното окончание“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 110). Той посочва пример с гр. *genesis*, което в български може да е и *генеза* (т.е. от ж.р. в съответствие с родовата му принадлежност в гръцки), и *генезис* (т.е. от м.р. според завършека в гръцки). В крайна сметка обаче и той като предходниците си в съответствие с възгледа за рода като формална категория, катего-

рично се застъпва заемките да се съотнасят по род в български според завършека, а не според рода в езика източник или езика посредник, т.е. de facto у граматиците в този случай е налице стремеж да се прилага повече или по-малко критерият за системност, формулиран по-късно в теорията на кодификацията (вж. Daneš, 1987).

Коментарът на кодификаторската практика във връзка с адаптацията по род на заемките изисква да се изтъкне, че се прилагат два подхода. Спрямо по-новите заемки с нетипични за българската именна система завършеци на гласна, различна от *-а*, се прилага изцяло системният подход. Т.е., ако завършекът не е типичният за мъжки или женски род, съществителните на гласна се кодифицират като принадлежащи на средния род, за който в български има повече от едно окончание на гласна (срв. напр. *момч-е; сел-о*).

При съществителните, принадлежащи към гръцко-латинската културна лексика, в кодификаторската практика се конкурират два принципа на адаптация по род в българския книжовен език – принципът на завършека или принципът за родовата принадлежност в езика, от който се заема. Това е според мен и причината конкуренцията между вариантите от мъжки и от женски род да се запази още дълго време – до 60–70 години на 20. век. Вариантността се ликвидира едва с издаването на първия академичен правописен речник през 1983 г., когато чрез кодификацията окончателно се установява принадлежността по род на заемките, като се спазва принципът за завършека им в езика донор. С това се потвърждава и разбирането, че активна роля при граматичната адаптация има заемащият език, а не езикът донор. В този случай също личи прилагането на системния подход при кодификацията.

2.1.1.3. Родът на съществителните за титли, звания и професии

В рамките на описанието на категорията *род* обект на нормативна оценка са съществителните за ж.р. на имена за титли, звания и професии. П. Калканджиев маркира като „обичайно“ образуването на имена от ж.р. с наставка *-к-* от nomina agentis в м.р. с наставки *-ай*, *-ач, -ар* и *-тел* (от типа на *учителка, пастирка, писарка, търговка, кърпачка* и т.н.) (вж. Калканджиев 1938: 235).

По-задълбочен е анализът на Н. Костов, който отбелязва, че естественият род е от значение за съчетаемостта, а граматическият – за формоизменението. Той се застъпва за новите съществителни от ж.р. на имената за титли и звания, обяснявайки появата им със социолингвистични причини – променените „обществени и стопански условия“. Формите *докторка* и *докторица*, *инженерка*, *министърка*, разпространени по онова време в устната реч за назоваване на съпруги на мъже с тези професии, са свидетелство според Костов на системните възможности на езика (вж. Костов 1939: 43).

Компромисна позиция по отношение на тези съществителни заема Андрейчин, според когото при някои титли е прието да не се употребява форма за ж.р. При коментара обаче на съществителни с наставка *-иц-а*, посочва, че тя се използва при „неофициални“ имена на съпруги от мъжки лични, фамилни или нарицателни имена. Добавя също, че в тези случаи се предпочита наставка *-к-* (*офицерка, докторка, началничка, министерка*).

Описанието у последните двама автори на употребата на формите за ж.р. за професии и титли дава основания за извода, че дериватите на *-к-* и *-иц-* от онова време функционират като йерархично неравностойни на съответните форми за м.р., от които са произведени. В описанието на функционирането на производните за ж.р. за професии, звания и титли намира отражение ясно изразената тогава социална стратификация между половете в полза на мъжа. Пос-

ледвалите опити и усилия на Андрейчин да се разпространят и наложат формите на *-к-* чрез преосмислянето им като названия на професии, титли и длъжности на жени в редица случаи се натъкват на обществено неодобрение тъкмо поради първоначалната им функция – да назовават жени като съпруги според професията, титлата или званието на съпруга. Всъщност този модел за назоваване е наследен от диалектите и е типичен не за модерното, а за патриархалното време (срв. напр. употребата на *-иц-а* за означаване на съпругата по личното име на съпруга ѝ *Стояница*, *Иваница* и под.).

Това е и причината според мен производните съществителни от ж.р. от категориите nomina agentis и nomina actoris нерядко и до днес да остават предпочитани в устната книжовна реч като изразители на пренебрежително и иронично отношение. В значението, в което се препоръчват в книжовния език, те се използват като че ли по-редовно в просторечието (срв. напр. *докторка, доцентка, професорка, министърка, безнесменка*). Разпространението на формите на *-к-* при коментираните категории думи зависи най-вече от социолингвистични фактори – тези форми функционират като редовни (нормални) в езика, когато дадена професия, длъжност, титла престава да се възприема като свойствена само за мъжа (срв. напр. *Ватманка, санитарка, лекарка, учителка, програмистка, счетоводителка, касиерка, треньорка* и мн. др., но: **леткиня, *капитанка, *генералка, *командирка*). Тук в този смисъл намира потвърждение наблюдението на Е. Косериу, че системата на езика може да се разглежда като по-широко понятие от езиковата норма, доколкото системата съдържа потенции, които остават нереализирани (вж. Косериу 1952, цит. по Косериу 1990: 287–288). Тогава кодификацията, почиваща на научното синхронно описание, започва да изпълнява нормообразуваща функция, изхождайки тъкмо от системните възможности на езика, както е в разглеждания тук случай. Друг е въп-

росът какъв комплекс от фактори влияе върху възприемане/невъзприемане на съответстващите на системата реализации (форми).

Активността на разглеждания в първите научни граматики процес е свойствена и на днешното състояние на книжовния ни език, а характеристиките му са подробно изследвани по-късно в лингвистичната ни литература (вж. Сумрова 2018).

Би могло да се обобщи, че разглежданите в шест граматики процеси, свързани с колебанията при родовата принадлежност на малка част от съществителните в книжовния език, са провокирани от две основни причини. Първата е вътрешният развой на езика. Към този развой несъмнено се причислява наблюдаваното явление на преминаване на съществителни на съгласна от мъжки към женски род. То е резултат от преструктурирането на системата на книжовния език в този пункт. Както се установи, то бележи края на дълго продължил процес, за който е по-характерно ликвидирането на вариантността. Налице е или отпадането на варианта от м.р. и установяването на формата за ж.р. като единствено нормативна – при *кал, пепел, пот, гной, жар, бук.* Или запазването и на двете форми – за мъжки и за женски род – но с различна функционалност: при *газ, тел, прах, гад.* В този случай се наблюдава регистрова специализация, която свидетелства как с граматични средства се разгръща интелектуализацията на книжовния език.

Останалите два процеса – адаптацията на заемките по род и попълването на класа на съществителните от ж.р. с нови единици за означаване на титли, звания и професии – са породени от причини от социолингвистично естество. Активните по онова време процеси на чуждоезиково заемане са пряк резултат от тенденцията за модернизация на книжовния език, свързана с необходимостта от по-нататъшното му регистрово разслоение.

Попълването на книжовната лексика с интернационализми е типична проява и на една от разновидностите на символната функция на книжовния език. Това е функцията му на участие, разбирана като осигурена от книжовния език възможност на езиковата общност „да участва пълноценно чрез собствения си език в развитието на всички аспекти на съвременния живот […], без да се налага да прибягва до друг език“ (Garvin 1993: 51).

Процесът на образуване на нови съществителни от ж.р. за означаване на титли, звания и професии протича неравномерно и се обуславя от повече външни за езика причини.

2.1.2. Категория число на съществителните

Прави впечатление, че вариантните средства при формите за множествено число в книжовния език от първата половина на 20. в. се запазват в най-голяма степен. Те са с различен генезис – наследени от диалектни типове или от книжовната традиция. В развоя на книжовния език обаче вариантните средства за множествено число постепенно се диференцират и придобиват функционален характер. Някои от конкуриращите се форми запазват функцията си на изразители на основното за множествено число значение ‘дискретно множество’, а други започват да изразяват значенията ‘събирателно множество’ и ‘количествена определеност’. Вариантността, отразена в разглежданите граматики, е свойствена само на ограничен сегмент от именната система – при формите за м.р. От тази гледна точка тя не бива да се смята като показател за липса на установеност в книжовния език, а трябва да се разглежда най-вече като проява на собствените му развойни тенденции, при което неизбежно при кодификацията лингвистът се натъква на т.нар. от М. Докулил „размити точки“ на системата.

По правило граматиците ни, за които е свойствен младограматическият подход към езика, регистрират колебанията при формите за мн.ч., без да дават нормативна оценка за жизнеността на вариантите. Не е странно, че Ст. Попвасилев оценява тази проява на вариантността определено позитивно: „Голяма е изобщо свободата на българския дух в езиковото творчество – в книжовната и в народната реч, които притежават най-разнообразни множествени форми“ (Младенов, Попвасилев 1939: 237).

2.1.2.1. Конкуренция между окончанията *-е* и *-и* за мн.ч. в м.р.

Всички автори се спират на конкуренцията между окончанията *-е* и *-и* при малка част от едносричните съществителни, като изброяват конкурентни форми като: *госте* и *гости, клоне* и *клони* и под.

Нормативна оценка на посочените конкурентни форми обаче има в четири от разглежданите граматики. В граматиките на Н. Костов, Н. Костов, Ал. Балан и Д. Попов на такива вариантни форми се приписва различен функционален статус. Формите на *-е* се описват като изразители на събирателно значение, а формите на *-и* – като изразители на множествено значение. От гледна точка на описаната функционална разлика тези автори се застъпват за запазването и на двете форми.

За Андрейчин обаче двете форми *-е* и *-и* са изофункционални и според него разликата помежду им в употребата е от количествен характер. От тази гледна точка за него формите на *-е клоне, снопе, пръте, тръне* са окачествени като по-редки, т.е. неперспективни с оглед на кодификацията им (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 112).

По-нататъшната кодификация на формите за множествено число на разглежданата малка група съществителни в Граматиката на съвременния български книжовен език (вж. ГСБКЕ 1982: 42–112)

изключва формите на *-е* за мн.ч. при коментираните еднорични съществителни от мъжки род като непринадлежащи на книжовната норма. Тези форми са отхвърлени и в последвалия Академичната граматика първи академичен праворисен речник през 1983 г. и остават като факти на езика с ясно изразен некнижовен характер.

2.1.2.2. Конкуренция между окончанията *-ове* и *-и* за мн.ч. в м.р.

Конкуренцията между окончанията *-ове* и *-и* при някои еднорични съществителни от м.р. намира отражение само в граматиките на Балан и Андрейчин. За Балан облиците с *-и* (*врази, звуци, гроби, двори, столи*) „днеска звучат старински“ (Балан 1940: 58) и се възприемат от него като стилистично маркирани. Част от конкуриращите се форми обаче на *-ове* и *-и* Андрейчин оценява като равностойни (напр. *знакове* и *знаци*), а при други двойки – препоръчва запазването единствено на формата на *-ове* (напр. при *звукове* и *звуци*).

Смятам, че коментарът на тези форми за мн.ч. в разглежданите граматики свидетелства за началото на процес по времето на създаването им, който получава развитие в следващите десетилетия в книжовния ни език. Този процес се характеризира с функционалното разграничаване при част от вариантите (напр. *знакове* и *знаци, звукове* и *звуци*). По-нататъшната кодификация отчита терминологизирането на формите на *-ове* в разглежданите двойки. Несъмнено функционалното разграничаване на двете форми за мн.ч. е проява на процеса на интелектуализация като типична структурна характеристика на книжовния език.

При останалите конкуриращи се двойки, коментирани в двете граматики: *врагове* и *врази, гробове* и *гроби, дворове* и *двори, столове* и *столи* като книжовни се запазват единствено формите на *-ове,* които имат ясно изразен системен характер при едносричните съществителни от мъжки род. Вариантите на *-и* отпадат, доколкото по-

нататъшната кодификация отчита, че са нефункционални за книжовния език.

2.1.2.3. Конкуренция между окончанията *-ове* и *-ища* за мн.ч. в м.р.

Първите ни научни граматики регистрират и конкуренцията между окончанията *-ов-е* и *-ищ-а* за мн.ч. в м.р. при малка група съществителни (*гьолове* и *гьолища*, *дворове* и *дворища, друмове* и *друмища, калове* и *калища, купове* и *купища, плетове* и *плетища, трапове* и *трапища* и някои др.). При описанието на употребата на посочените форми всичките шестима автори се спират върху процеса на функционалното им разграничение. Според граматиците ни окончанието *-ов-е* се е наложило като изразител на признака ‘множественост’, докато завършекът *-ищ-а* при формите от м.р. се натоварва с допълнителни значения – различни според отделните автори.

За Калканджиев и Балан завършекът *-ищ-а* при тези съществителни има събирателно значение, за Костов обаче тези форми са пейоративни. Андрейчин пък описва тези форми с оттенък на увеличителност.

Като цяло обаче в граматиките присъства наблюдението, че честотата на употребата на формите на *-ищ-а* намалява. По-нататъшната кодификация в Академичната граматика определя двете форми за мн.ч. на коментираните съществителни като дублети с предпочитане на формите на *-ове* (вж. ГСБКЕ, т. 2, 1983: 104) – т.е. потвърждава се наблюдението, че формите на *-ищ-а* продължават да се изтласкват от употребата при съществителните от мъжки род.

За по-сетнешната кодификация в двата академични правописни речника от 21. в. е характерен стремежът за прокарване на принципа за системност при кодификацията, което води след себе си като цяло до постепенното ликвидиране на дублетността. Харак-

терно обаче за коментираната малка група съществителни е, че от дублетните форми за мн.ч. на *-ищ-а* се обособяват и самостоятелни лексеми на *-ищ-е* в ср.р. Регистрират се лексемите *дворище*, *трапище* и *плетище* в ср.р. ед.ч. с редовните за ср.р. форми за мн.ч. *дворища, трапища* и *плетища* за мн. ч. Като отделни лексеми в същото време се запазват *двор*, *трап* и *плет* с редовните им за м.р. форми за мн.ч. на *-ов-е*.

При лексемата *кал* пък формите ѝ за мн.ч. на *-ов-е* и *-ищ-а* се извеждат извън обхвата на книжовната норма поради промяна на родовата ѝ принадлежност от мъжки в женски род и развитието на събирателно значение при формата за ед.ч., което намира проява в дефективността на парадигмата на коментирана лексема.

Дублетността се пази като изолирано явление при *трапове* и *трапища* (от *трап*), както и при *друми* и *друмища* (от *друм*), *купове* и *купища* (от *куп*) Налице е обаче и регистриране на функционална разлика при дублетните форми за мн.ч. на *куп* – *купища* и *купове,* като формата *купове* се специализира терминологично – срв. напр. *звездни купове* в астрономията за разлика от *купища* (срв. напр. *купища хора*, *купища изненади* и под.). Ще добавя още, че този процес се съпровожда и от отчетлива разлика в синтактичното свързване на двете форми за мн.ч. – докато за *купища* е характерно свързването чрез прилагане (напр. *купища играчки*), за *купове* са типични свързването чрез съгласуване (напр. *звездни купове*) и предложното свързване (напр. *купове от галактики*).

Анализът на описаните в първите научни граматики конкурентни форми за мн.ч. на *-ове* и *-ища* за мн.ч. в м.р. дава основание за извода, че използването на инструмента на дублетността при кодификацията има перспективен характер. Регистрирането на дублети при членовете на парадигмата за мн.ч. на коментираните съществителни вместо извеждането на нетипичната за мъжки род форма на

-ищ-а за мн.ч. стимулира процеса на обогатяване на лексиката чрез попълването ѝ със системните за ср.р. съществителни на *-ищ-е.* Друг важен резултат е последвалата регистрова специализация в случая с *купища* и *купове*, което ми дава основания да потвърдя наблюдението си, че дублетността е важен ресурс за разгръщането на интелектуализацията като типична структурна характеристика на развития книжовен език (вж. Станчева 2018).

2.1.2.4. Конкуренция между окончанията *-я (-оля)* и *-и* за мн.ч. в м.р.

В три от шестте граматики като изразител на значението ‘събирателност’ се описва и завършекът *-я* (*-оля*), паралелен на окончанието *-и* за мн.ч. на многосричните съществителни от м.р. Посочва се, че този завършек се наблюдава при малка част от съществителните от м.р. за означаване на лица според груповата им принадлежност. Към тях спадат формите *циган-я, българ-я, влас-я, граждан-я, даскал-я* и пр.

За Калканджиев коментираният завършек е неутрален, докато за Андрейчин това окончание е изразител на пейоративност, а според Костов – на „събирателност, съединена с известна пейоративност“ (Костов 1939: 47).

В Академичната граматика завършекът *-я* при формите за мн.ч. от разглежданата група съществителни се описва като една от наставките за образуване на nomina collectiva. И макар да се препотвърждава наблюдението, направено от Н. Костов и Л. Андрейчин, че формите от този тип, „образувани от съществителни нарицателни за лица имат пренебрежителен стилистичен оттенък“ (ГСБКЕ, т. 2, 1983: 65), единиците на *-я (-оля)* все още се описват като елемент от книжовната норма. Вероятно тъкмо установеният от Андрейчин и Костов негативен оценъчен компонент в семантиката на завършека *-я (-оля)* става причина тези събирателни съществителни по-късно

да напуснат книжовния език с посредничеството на кодификацията в правописните академични речници от 21. в. и да слязат в сферата на разговорното и просторечното.

2.1.2.5. Конкуренция между окончанията *-я* и *-и* за мн.ч. в ж.р.

Обект на нормативна оценка в шестте граматики е и конкуренцията между окончанията *-я* и *-и* за мн.ч. в ж.р. при ограничен брой съществителни. Всички автори на граматики отчитат функционалното разграничение при такива паралелни форми като *ниви* и *нивя, къщи* и *къщя, книги* и *книжа*. Вариантите на *-я* (*-а*) се описват като натоварени със значението ‘събирателност’.

Академичната граматика поддържа същата кодификация (вж. ГСБКЕ, т. 2, 1982: 109), като представя коментираните форми за мн.ч. на *-я/ (-а)* като дублетни, макар да отчита функционалната разлика между тези форми и редовните форми на *-и* за ж. р. мн. ч.

В последните два правописни речника обаче (Нов правописен речник от 2002 г. и Официален правописен речник от 2012 г.) формите *къщя* и *нивя* са изведени извън обхвата на граматичната книжовна норма. Единствено *книжа* присъства като самостоятелна книжовна единица *pluralia tantum*. Този резултат отново потвърждава факта, че граматични варианти могат да се превърнат в самостоятелни езикови единици само ако е налице необходимост от развиване нова функционалност, породена от комуникативните потребности на езиковата общност. Такава необходимост се появява във връзка със стилистичното разслоение на книжовния език, когато даден граматичен вариант обикновено става елемент на определена терминосистема – срв. напр. термина *ценни книжа* във финансовата сфера. Ако такава необходимост не е налице, нетипичните за системата варианти, каквито са формите на *-я* (*-а*) за мн.ч. на ж.р. на съществителните, отпадат от книжовноезиковия инвентар.

2.1.2.6. Функционално преразпределение на остатъците от двойствено число

Обект на описание и кодификация в междувоенните граматики е процесът на функционално преразпределение на остатъците от двойствено число в книжовния език. Този процес дава различни резултати при съществителните от трите граматични рода. Тук трябва да отнесем: 1) обособяването на бройната форма при същ. от м.р. на съгласна; 2) предпочитането на окончанието *-а* пред *-е* като изразител на множественост при съществителни от ср.р., означаващи двойка предмети; 3) преосмислянето на стари двойствени форми на *-а*, функциониращи като pluralia tantum, във форми на същ. от ж.р. ед.ч. и възникване в резултат от това на нови форми за мн.ч.; 4) осмислянето на стари бройни форми на *-и* във функция на pluralia tantum като форми за мн.ч. и възникване в резултат от това на нови форми за ед.ч.

Тези процеси в развоя на граматичната норма намират проява върху плоскостта на вариантността в книжовния език, отразена в различна степен в разглежданите шест граматики.

2.1.2.6.1. Кодификация на бройната форма

Първите научни граматики кодифицират (в една или друга степен) бройната форма за множествено число при съществителните от м.р. на съгласна, описана най-напред в граматиката на С. Панаретов от 1881 г., а след това и в Балановата „Българска граматика за долните класове на средни училища“ от 1898 г. Затова обект на кодификация в първите научни граматики на българския език е не образуването, а условията за употребата на бройната форма.

Макар да посочват ограничения обхват на тази норма чрез формулиране на правилото, че бройната форма функционира само след числителни, П. Калканджиев и Ст. Попвасилев я представят

като съредна на останалите множествени форми, поради което не я обособяват и терминологично и това става причина за справедлива критика от страна на Н. Костов (вж. Костов 1939: 51).

У останалите автори (Н. Костов, Ал. Балан, Д. Попов и Л. Андрейчин) е налице адекватно описание на функционалния статус на бройната форма като изразител на значението ‘количествена определеност’ независимо от пъстротата при терминологичното ѝ обозначение.

Н. Костов я нарича „определена множествена форма“; Ал. Балан – „броев облик или броево число“; Д. Попов – „броен облик“; Андрейчин – „бройна множествена форма на съществителните имена от мъжки род“. При това Балан специално подчертава, че тази форма е свойствена на книжовния език (Балан 1940: 60), вероятно имайки предвид не образуването, а условията на функционирането ѝ.

Повечето автори изтъкват генезиса на бройната форма като остатък от старобългарското двойствено число. Като особеност на образуването ѝ посочват и запазването на мястото на ударението, каквото е при формата за ед.ч. Кодификацията на бройната форма в граматиките от този период сочи обаче, че граматиците не са единни по отношение на обхвата ѝ.

Най-близко до съвременната кодификация на тази норма стоят Д. Попов и Н. Костов. Попов посочва, че „след числително бройно име за лице от мъжки пол броен облик не се явява“ (Попов 1941: 118). Определяйки я като много жизнена и свойствена на всички съществителни от м.р., Н. Костов смята този облик за възможен единствено теоретически при имената за лица поради синтактични условия. Той пояснява, че значението ‘количествена определеност’ на окончанието на бройната форма се поема от мъжколичните форми на числителните на *-ма* и *-на* (вж. Костов 1939: 193). Наред с това

Костов кодифицира липсата на самостойна употреба на бройната форма, като засяга и въпроса за употребата ѝ в т.нар. по-късно от В. Станков „дистантна съчетаемост“ (вж. Станков 1990: 138–141). Костов посочва още задължителността ѝ и в случаи от типа *хиляда златни лева, два бели коня* – т.е. когато числителното бройно и съществителното не са свързани непосредствено и между тях стои съгласувано определение. Спира се и на най-честите отклонения от тази норма, свързани с редовната употреба на бройната форма при някои съществителни за лица от м.р. на съгласна от типа на *сто войника, двайсет ученика*.

Балан също отхвърля бройната форма след мъжколичните числителни на *-ма*, които смята за съществителни, а не за числителни (вж. Балан 1940: 87; Балан 1947: 104). Независимо от различната си гледна точка Костов и Балан кодифицират едно и също правило, ограничавайки обхвата на бройната форма до имената от м.р. на съгласна за не-лица.

Андрейчин обаче кодифицира дублетност между бройната и обикновената форма за множествено число при имената на съгласна за лица с превес на обикновената форма (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 115). Негова заслуга е кодификацията на някои формални особености на бройната форма: запазването на наставката *-ин* и на подвижните *-ъ* и *-е* в бройната форма.

Кодификацията на бройната форма в първите научни граматики свидетелства, че на преден план излиза въпросът за обхвата на употребата ѝ, а не за формите ѝ, които са установени през разглеждания период в книжовния език. Кодифицира се безизключителността на действието на тази норма при съществителните за не-лица от м.р. на съгласна в позиция след числителни бройни и наречия за количество. Непоследователна е кодификацията на употребата на тази форма при съществителните на съгласна за лица от мъжки пол.

С кодификацията на формалните особености, свързани с образуването на тази форма, се занимава единствено Андрейчин.

Без да разглеждам обстойно тук днешното разколебаване на кодифицираната норма за употребата на бройната форма, само ще маркирам, че то се наблюдава широко в устната книжовна практика при съществена част от съществителните в м.р. При това е налице смесване на обикновената и бройната форма за мн. ч. – т.е. когато са налице условия за употреба на бройна форма се използва обикновена форма за мн.ч. и обратно – когато кодифицираната норма изисква употреба на обикновена форма за мн.ч. се използва бройна форма. Ако добавим към това и колебливата и непоследователна кодификация на тази норма в редица представителни граматични трудове (вж. подробно у Николова 2010, Николова 2015; Микова 2019), публикувани след шестте кометирани тук граматики, става още по-ясно защо при употребата на бройна форма днес езиковедите регистрират явлението „масова грешка“. Тъкмо във връзка с това кодификацията прокара системно нормата в двата последни правописни речника от 2002 и 2012 г., като в ОПР нормата беше подробно описана и в Увода на речника и представена в словника при парадигмите на всички съществителни от м.р. Най-вероятната причина за нарушаването ѝ си остава фактът, че опозицията *лице – не-лице* не е свойствена на системата на днешния български книжовен език и в този смисъл нормата има повече или по-малко изкуствен характер. Според мен прокарването и поддържането ѝ в книжовния език е свързано с обединяващата функция на стандрата, доколкото книжовните правила за употребата ѝ не са свойствени на диалектите.

Съвсем накратко ще илюстрираме и състоянието на тази норма според анализа на данните в проекта „Езиковите нагласи на днешните българи“, базирани върху представително социологическо проучване по пол, възраст и местоживеене, проведено през 2017 г.

(вж. Станчева и др. 2019). Съпоставката между заявеното мнение за владеенето на нормата за бройната форма и езиковото поведение на анкетираните, установено кратък писмен тест – в случая с попълване на подходящата форма на думата в скоби *не един и двама (гений)* сочи следното. 62,7% от анкетираните са заявили, че коментираната норма ги затруднява, докато при попълването на теста при посочената позиция 86% са спазили кодифицираната норма в писмената ѝ реализация (*не един и двама гении*) (вж. подробно у Микова, 2019: 246–255). Разбира се, това далеч не означава, че съвременната кодификация е повлияла до такава степен на носителите на езика, че „масовата грешка“ се е трансформирала в почти повсеместно спазване на нормата. По-скоро този резултат би могъл да се обясни с високата степен на самоконтрол при писане, с фокусирането на вниманието върху формата в скоби в дадения контекст. Все пак емпиричните резултати са основание да се твърди, че при мъжколичните числителни бройни *двама, трима* е налице висока степен на спазването на книжовното правило при писане.

2.1.2.6.2. Кодификация на конкурентни форми на *-а* и *-е* за ср.р. мн.ч. при съществителни, означаващи двойка предмети

Във всички граматики с изключение на „Граматика на българския език“ на Ст. Младенов и Ст. Попвасилев е разгледан и въпросът за вариантността на формите на *-а* и *-е* за ср.р. мн.ч. на съществителните, означаващи двойка предмети. Поради семантиката на тези съществителни се запазва като реликт и формата за двойствено число на *-е*, която се конкурира с по-новата генерализирана форма за ср.р. мн.ч. на *-а.* В пет от коментираните граматики старите двойствени форми на *-е* и по-новите на *-а* при *колене* и *колена, рамене* и *рамена, криле* и *крила* са кодифицирани като равностойни, доколкото са оценени като „еднакво употребителни“.

Ал. Балан пръв прави опит да опише семантичната разлика между тях, приписвайки на по-новите форми с окончание *-а* значението ‘общо множество’ срещу значението ‘двойка от нещо’ при по-старите форми на *-е*. Такава функционална разлика прави по-късно и Академичната граматика (вж. ГСБКЕ, т. 2., 1983: 110–111), макар практиката на академичните правописни речници е тези двойки да се представят като дублети.

Всъщност за запазването и до днес на двете форми решаваща по мое мнение се оказва метафоризацията, по пътя на която *крило, рамо* и *коляно* се терминологизират. Множествените им форми на *-а* (*крила, рамена, колена*) се специализират регистрово за означаване на признака ‘общо множество’, докато значението ‘двойка от нещо’ с експонент окончанието *-е* (*криле, рамене, колене*) остава основно извън терминологичната сфера (срв. Георгиев 1990: 133–134). В тези случаи отново отчетливо личи как изофункционални граматични средства в рамките на парадигмата на една лексема постепенно започват да развиват нови функционалности като проява на интелектуализацията на книжовния език, реализирана с инвентара от граматични средства.

2.1.2.6.3. Кодификация на нови форми за ж.р. ед.ч. и мн.ч. вследствие на преосмисляне на стари форми на *-а* за дв.ч.

В една или друга степен на подробност различните проучвани тук граматики посочват процесите на преосмисляне на старите форми за двойствено число *уста, кола, врата* като форми за ж.р. ед.ч. Несъмнено това преосмисляне е следствие от изчезването на категорията *двойствено число* в българския език. В същото време обаче езикът пази някои от формите на тази категория като редовни в употребата при коментираните съществителни. Съвпадането на завършека тези форми с генерализираното окончание *-а* за ж.р. ед.ч.

прави възможно преструктурирането на книжовната езикова система в този пункт. Така парадигмата на тези съществителни придобива нов облик и се попълва с възникването на новите форми на *-и* за мн.ч. В развоя на книжовния ни език процесът протича през две фази: 1) употреба на формата за мн.ч. и в значение на ед.ч.; 2) възникване на форма за мн.ч. на *-и*, която измества старата форма за двойствено число в друга клетка на парадигмата.

Още Неофит Рилски в своята граматика регистрира първата фаза на процеса с наблюдението си, че *врата* и *уста* „са употребителни и единствено и множествено“ (Неофит Рилски, 1835 – цит. по 1984: 79). Към тази кодификация се придържат в граматиките си и Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и Д. Попов и регистират *уста, кола, врата* като омонимни форми за ед. и мн.ч.

За Н. Костов и Л. Андрейчин обаче *уста, кола, врата* са само pluralia tantum. Макар да посочва и по-новите форми *врати* и *коли*, Костов е застъпник на старите множествени форми, с довода, че присъстват в „простонародната реч“ и в образците на художествената ни класика (Костов 1939: 56). Л. Андрейчин категорично отхвърля употребата на *кола* и *уста* като форми за ед.ч.

Ал. Балан (вж. Балан 1940: 43) обаче кодифицира и по-новите форми за мн.ч. *усти, коли*, *врати* като редовни в книжовната употреба.

Несъмнено в разглеждания случай е налице процес, който илюстрира онова, което Р. Якобсон определя като „терапевтична промяна“. Граматиките, които отхвърлят тази промяна като некнижовна, очевидно се придържат повече към ретроспективен подход при кодификацията. Изцяло поддържащ перспективния подход при кодификацията на променената парадигма на *уста – усти, кола –*

коли, врата – врати е единствено Ал. Балан – още едно доказателство защо е нарекъл труда си „Нова българска граматика“.

Академичната граматика описва коментирания в първите научни граматики процес като завършен в книжовния език и квалифицира новите форми на *-и* за мн.ч. при *врати* и *коли* като редовни, макар да представя коментираните съществителни в групата на pluralia tantum (вж. ГСБКЕ, т. 2, 1982: 112). Единствено *уста* се представя като омонимна форма за ед. и мн.ч., като употребата ѝ като форма за мн.ч. се илюстрира с Ботевото „уста проклинат цяла вселена!“. Този факт всъщност доказва как практиката на добрия автор може да се възприема като еталон при кодификацията. В конкретния случай системният подход при кодификацията на граматичната норма отстъпва на критерий, който би могъл да се дефинира работно като *позоваване на текст образец*. Този критерий в моето виждане има тясна връзка с обединяващата символна функция на книжовния език по вертикала, т.е. във времето. По-нататъшната кодификация на *уста* обаче в последните два правописни речника от 21. в. Приписва на коментираната форма единствено статут на форма за ед.ч.

2.1.2.6.4. Кодификация на форми за мн. ч. на *-и* от стари форми за дв.ч. и на нововъзникнали форми за ед.ч.

Първите ни научни граматики предлагат и различно кодификаторско решение във връзка с процеса на възникване на нови форми за ед.ч. от стари двойствени форми на *-и* (*ножици, ясли* и под.) Макар и бегло, върху този процес се спират всички автори на разглежданите граматики с изключение на Д. Попов.

П. Калканджиев и Ст. Попвасилев отбелязват отделни по-нови форми за ед.ч. на такива съществителни, окачествявайки обаче употребата им като рядка (вж. Калканджиев 1938: 214; Младенов, Попвасилев 1939: 238).

Андрейчин категорично отхвърля употребите на новите форми за ед.ч. при *панталон, ножица* и *ясла* във връзка със семантиката им (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 118).

Единствен Балан обяснява двата процеса при такива съществителни pluralia tantum с причини от системен характер, какъвто е стремежът за ликвидиране на дефективността в парадигмата: „Обаче поради крайка а множественото число бива превръщано в единствено от женски род, а поради крайка и се създава към него ново единствено число, завършено с а“ (Балан 1940: 43) и от гледна точка на системността като характерна особеност на граматичната норма той кодифицира и по-новите форми.

Като цяло по отношение на функционалното преразпределение на остатъците от двойствено число в книжовния език и отразяването на този процес от кодификацията в разглежданите граматики може да се обобщи, че различните кодификаторски решения са мотивирани от теоретичните възгледи на авторите на граматиките. Онези, които приемат новите форми, интуитивно прилагат критериите за *системност* и *нормативност*, изведени в теорията на кодификацията от Фр. Данеш (вж. Daneš 1986), докато за поддръжниците на по-старото състояние в развоя на книжовния език е свойствен ретроспективен подход и поради това тези автори извеждат на преден план генетичната връзката на книжовния език с традицията и с диалектите.

2.1.2.7. Кодификация на конкурентните окончания за мн.ч. *-а (-я)* и *-ета* при част от съществителните от ср.р.

Всички автори коментират и конкуренцията между окончанията за множествено число *-а (-я)* и *-ета* при част от съществителните от ср.р. като следствие от процеса на разширяването на обхвата на окончанието *-ета*, но не са единни в оценката ѝ. Ст. Попвасилев

определя като равностойни *поля* и *полета*, *моря* и *морета*. За Балан *полета, морета, житиета, житьета, ходенеьета* са „говорски“, докато Д. Попов представя множествения облик *-ета* като редовен и единствен за *море, поле, кълбо*. За П. Калканджиев вариантните форми са резултат от „кръстосване на завършеците“, довело до появата на смисловразличителна разлика при някои двойки. Такава разлика наблюдават също Н. Костов и Л. Андрейчин. Те приписват на по-новото окончание *-ета* конкретно множествено значение, докато по-старите форми на *-а (-я)* описват като изразители на оттенък за „съвкупност“.

В последвалия развой на книжовния език ставаме свидетели на елиминирането на вариантността в полза на множествените форми на *-ета* с изключение на *поля* и *полета*, където е налице регистрова разлика. Тук попада и по-специалният случай с формите *дървета, дърва, дървеса*, при които е налице и смисловразличителна, и регистрова разлика.

Може да се обобщи, че един от основните кодификаторски проблеми в рамките на именната система в анализираните граматики е свързан с описанието на конкуриращите се форми за множествено число на съществителните имена. Конкуренцията помежду им е резултат от изчезването на категорията двойствено число в българския език. Запазването на такива форми при малка част от съществителните води до системна реорганизация, описана в първите научни граматики. Посоката на тази системна реорганизация е към ликвидиране на дефективността на парадигмата.

Във връзка с описанието и кодификацията на формите за множествено число на съществителните имена в първите научни български граматики прави впечатление, че Балан, Андрейчин и Костов – в съответствие с прилагания от тях функционален подход – после-

дователно и пунктуално описват значението на конкурентните форми в стремежа си да изведат функционалните разлики помежду им. Подходът им способства за запазването на богатството от множествени форми, но вече не като вариантни, а като функционално разграничаващи се граматични средства. Макар и не последователно прилаган при отделните групи съществителни, коментирани по-горе, този подход се оказва изключително плодотворен, доколкото отчетливо подкрепя разгръщането на интелектуализацията на книжовния език с граматични средства.

2.1.3. Категория падеж

Кардинален въпрос за кодификаторската практика на първите научни граматики във връзка с категорията *падеж* е употребата на звателните и родително-винителните форми в книжовния език. Отделните автори не са единни от гледна точка на количествения обхват на остатъчните падежни форми от старобългарското именно склонение в съвременния книжовен език. Някои от граматиците имат предвид по-скоро книжовния език, а други – българската езикова територия като цяло в многообразието ѝ от териториални диалекти. Така мненията във връзка с падежните форми в тогавашния книжовен език могат да се обособят в две групи.

Първата група автори споделят възгледа за по-широка представеност на падежните форми в езика. Ст. Младенов и Ст. Попвасилев констатират най-общо, че падежни остатъци „има много“. Около това мнение гравитира и Д. Попов, според когото „Старото слято склонение не е напълно изоставено“ (Попов 1941: 123). Изтъквайки движението на езика ни към аналитизъм, Н. Костов говори за отчасти запазени падежни форми с жива употреба в съвременния му книжовен език, които обособява в две групи: „разпадащи се падежни форми“ и „вкаменелости“.

Втората група автори се застъпват за по-ограничено присъствие на падежните форми в книжовния език. Когато коментира падежните остатъци, П. Калканджиев се задоволява с общата констатация, че склонението на имената в книжовния език е „твърде разнебитено“, защото са се запазили напълно само формите за именителен и звателен падеж, а винителната и дателната форма – само отчасти – и то при формите за ед.ч. Л. Андрейчин говори за „запазени известни падежни форми на съществителните имена и в днешния български език“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 120). За Ал. Балан пък падежните остатъци в книжовния език са съвсем ограничени.

Така обект на нормативна оценка във връзка с употребата на падежните форми става конкуренцията между общата (именителната) форма на съществителните, от една страна, и звателните, родително-винителните и дателните им форми – от друга.

2.1.3.1. Кодификация на звателните форми

П. Калканджиев смята „звателния падеж“ за „напълно запазен“, но с уговорката, че: „В някои случаи, при непосредни обръщения, за звателен падеж се употребява и именителната форма на името: г-н Капитан (вм. капитане), [...] Здравей, юнак! [...]“ (Калканджиев 1938: 226). Той не отхвърля именителната форма на нарицателните във функция на обръщение. Като абсолютно неприемлива обаче окачествява употребата на основната форма на собствените лични имена при обръщение. Определя я като чуждоезиково влияние: „сляпо подражание“ и „… превземки, усвоени от нескопосните преводи на вестникарските романи и кинонадписите“; като загуба на „усет за езикова чистота и красота“ и „дебело невежество“ (Калканджиев 1938: 229). Не по-малко укорни са към съвременниците си Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, според които: „Много образовани българи днес, под влияние на чужди езици (главно руски), занема-

рят употребата на звателния падеж, особено при имена на лица. Те пишат и говорят недобре... Звателният падеж е богатство на езика ни и в никой случай не бива да се занемарява, да се убива (Младенов, Попвасилев 1939: 240). Д. Попов също препоръчва формите на звателен падеж, там, където ги има, да не се заместват с форми на именителен падеж, защото „не е в духа на езика ни“, тъй като според него: „Звателният падеж, с народните си облици, е наше езиково богатство, което заслужава да бъде щадено“ (Попов 1941: 125).

Макар Костов, Балан и Андрейчин да описват най-обективно употребата на звателните форми, нито един от тях не остава докрай безпристрастен изследовател при коментара на употребата им.

Важно е да се изтъкне, че Н. Костов прави разлика между звателна падежна форма, за която смята, че е с „голяма жизнена сила още“, и звателен падеж (обръщение). В синтактичната част на труда си той разграничава обръщения със звателна падежна форма и обръщения с обща форма (вж. Костов 1939: 202). Обикновено безпристрастен регистратор на езиковите явления, Костов окачествява пренебрегването на звателната форма и замяната ѝ с основната при обръщение при личните имена като „лош езиков вкус“, плод на подражание на чужди образци сред образованите българи.

Ал. Балан отбелязва, че у съвременните му писатели се забелязва „известно незачитане на звателни облици, свойствени на книжевното наречие за собствени лични имена“ (Балан 1940: 55). Понататък в частта „За женските облици в ед. число“ на своята граматика той посочва в специална забележка: „Нововремски книжевници се увлякоха по чужди образци до там, че во звателни везби отрекоха българските облици на собствени лични имена женски, та и на мъжки“ (Балан 1940: 66–67).

Андрейчин също говори за пренебрегването на звателните облици при личните женски имена, като и той смята това явление за чуждо влияние (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 122).

В своите граматики Костов, Балан и Андрейчин специално се спират върху колебанията в употребата на звателните форми при съставни обръщения от типа *господин + име (длъжност)*. Н. Костов и Л. Андрейчин се обединяват около една и съща препоръка. Според Н. Костов такива обръщения се схващат като една цялост и „окончанието за звателен падеж на втората дума служи и за двете“ (Костов 1939: 203). В специална забележка при описанието на звателните форми при съществителните от м.р. Л. Андрейчин отбелязва стремежа в говоримия език в тези случаи при *господин* да се избягва звателната форма (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 121), без да се спира върху причините за това явление.

Във връзка със същото явление Балан разграничава две употреби: „приметова“ (т.е. атрибутивна) и „прилогова“ (т.е. апозитивна), като препоръчва, че „за учтиво звателно обращение приляга да се скланят и двата члена от съчетанието: господине учителю!“ (Балан 1940: 64).

Тук само ще маркирам, че в такива съчетания двата члена, както отбелязва Балан, са с различна синтактична функция, което и обяснява липсата на звателна форма при първия член. По-късно наложилата се норма *другарю (-ко) + длъжност (име)* и сегашната норма за ж.р. *госпожо (госпожице) + име* всъщност разкриват възприемането на тези съчетания като едно съставно обръщение, при което звателната форма се прехвърля върху постоянната съставка (*другарю (-ко)* и *госпожо (госпожице).* Трябва да се отчита при това също, че фамилните имена нямат звателна форма, което неминуемо оказва влияние върху системността в употребата на звателната форма при коментираните съчетания.

Опитите след 1989 г., когато в книжовния език се върнаха учтивите форми *господин, госпожа, госпожица,* да бъде възродена кодификацията на Андрейчин по модела *господин + длъжност (професия) в звателна форма* (напр. *господин министре (председателю)* от началото на 90-те години на миналия век не успяха. Като причина за това може да се изтъкне, че звателните форми при втория член на такива съставни обръщения вече се възприемат повече като стилистично маркирани и архаизирани – срв. единствено възприетите като правилни днес *г-н президент (генерал, началник)* срещу обаче единствено възможните в съвременния ни език *г-н учителю, г-н кмете*, запазени и до днес вероятно поради високата си честота през първата половина на 20. в.

Обстойният преглед върху кодификацията на употребата на звателните форми в шестте междувоенни граматики ни дава основания да заключим, че разколебаването на звателната форма се окачествява от авторите им преди всичко като резултат на чуждоезикови влияния, т.е. на навлизане на елементи от чужди норми в българската книжовна норма. От тази гледна точка явлението получава категорична отрицателна оценка, доколкото е смятано за нарушаващо *разграничаващата символна функция* на книжовния език. Оттук идват и емоционалните квалификации на пренебрегването на тези форми като явление, което трябва „внимателно да се избягва“ (Андрейчин), като проява на „сляпо подражание“ (Калканджиев) и „лош езиков вкус“ (Костов). Във връзка с това препоръките са под формата на призиви за „щадене на езиковото богатство“ (Попов), което „в никой случай не бива да се занемарява, да се убива“ (Попвасилев). Очевидно е, че прескриптивната функция на кодификацията в този случай влиза в явно противоречие с дескриптивната, доколкото не отчита факта на запазването на звателните форми при един ограничен сегмент от именната система – собствените лични имена и

имената за лица от м. и ж.р. Липсата на звателни форми при фамилните имена поради това, че са късно явление в книжовния ни език, но са редовно употребявани при съставни обръщения (напр. *г-н Иванов*) силно подкопава системността при употребата на звателните форми през разглеждания период.

По-късната кодификация в Академичната граматика продължава линията на последователно поддържане на звателните форми, набелязана в първите научни граматики. Прави впечатление обаче, че в първия академичен граматичен труд липсват каквито и да е оценъчни квалификации при описанието на употребата на звателните форми (вж. ГСБКЕ, 1982, т. 2: 113–115; т. 3: 259–261). Имплицитно обаче е описано постепенното ѝ ограничаване и изместването ѝ от основната форма на личните женски имена на *-а (-я)*. Звателните форми от типа на *Елено!*, *Маргарито!* и под. са представени като стилистично маркирани и поради това са изведени от „изискания книжовен стил“ (ГСБКЕ, т.2, 1982: 114).

В трите академични правописни речника звателните форми са представени с различна степен на подробност. В „Нов правописен речник“ (2002) въпросът за образуването им се засяга съвсем бегло – единствено във връзка с правописа на думите, съдържащи групите *-ея, -ия* (вж. НПР, 2002: 27). В „Официален правописен речник“ (2012) обаче на образуването и особеностите в употребата на звателните форми е отделена специална част в рамките на раздела „Правописни особености с граматичен характер“. (вж. ОПР 2012: 24–25) Във връзка с възстановяването в официалното общуване на съществителните *господин, госпожа* и госпожица специално е разгледан въпросът за функционирането на звателните форми в съставни обръщения от типа *господин + име (длъжност).* Кодифицира се употребата на основните форми при съставните обръщения с първа съставка *господин* (напр. *Господин Президент*), докато в случаите с

първа съставка *госпожа* се кодифицира задължителната употреба на звателната форма *госпожо* (напр. *Госпожо Министър, Госпожо Иванова*). Така въпросът за такива съставни обръщения, повдигнат в три от първите научни граматики (на Н. Костов, Ал. Балан и Л. Андрейчин), получава окончателно решение чрез кодификацията, като се унифицира използването им в официалното общуване.

2.1.3.2. Кодификация на винителните окончания *-а/-я* при същ. за лица от м.р. ед.ч.

Внимание с оглед на кодификаторската практика заслужава и отношението на граматиците към употребата на винителните форми за ед.ч. при нарицателните за лица (главно имена за родство) и собствените лични имена от м.р.

Най-консервативна отново е кодификацията в граматиката на П. Калканджиев. Защитник на винителните форми на *-а/-я*, Калканджиев смята, че: „Съществува течение против употребата на тези винителни форми, понеже при някои лични имена не можело да се различи за мъж или жена ставало дума [...] Подобно изказване показва, че е изгубен усетът за това, що е българско и що не е“ (Калканджиев 1938: 225). По-нататък в изложението си той прави не особено успешен опит за разграничаване на съвпадащите членувани и падежни форми, за да изтъкне различната им функционална значимост, препоръчвайки запазването на падежните форми. В бележка под линия обаче авторът изтъква, че липсата на разнообразни падежни форми не прави езика ни беден и патетично добавя: „В това отношение той е толкова „беден“, колкото и модерните езици – английски, немски, френски и др., които имат също разложено склонение, а са създали най-великите словни творения на човешкия дух. Ние трябва всякога да помним това: в днешния си вид езикът на Христа Ботев и Ивана Вазов, на Пенча Славейков и Пея Яворов е

най-модерният и най-звучният от всички славянски езици“ (Калканджиев 1938: 224–225).

Ст. Младенов, от една страна, категорично подкрепя употребата на винителните форми при собствените лични имена, осъждайки ония, които „мислят, че било несгодно да се употребяват тия старинни облици, защото можели били да се смесват с подобни женски имена, та били за предпочитане новите,[…] при които не можело да има никакво недоразумение“ (Младенов, Попвасилев 1939: 353), и дава многобройни примери от поезията и прозата на Ботев и Вазов. От друга страна обаче, при коментара на правилото за разграничение между пълен и кратък член с присъщата си категоричност пише: „Като изключим, прочее, казаните облици при някои имена от м.р., при всички останали имена, дори и при собствените от ж. и ср.р., българският език е модерен език, без всякакви следи от стари особени завършъци за винит. падеж“.

За Н. Костов винителната падежна форма *-а/-я*, свойствена само на съществителните за лица от м.р., е с факултативна употреба (вж. Костов 1939: 68). В частта „Синтаксис“ на своята граматика той оценява винителната форма като много по-рядка в съвременния му език от звателната. Отбелязвайки случаите на „истинска винителна форма“ като *Повикай Ивана, Повиках брата ви*, Костов ги определя като постоянно намаляващи и обречени напълно да изчезнат в книжовния език (Костов 1939: 204). Не по-малко безперспективни за Костов са и винителните форми в предложна употреба при коментираните съществителни. Употребата им той ограничава до писмената реч, която съвсем правомерно смята за по-консервативна.

За Балан винителният облик *-а/-я* е „старински“ и с ограничена употреба в съвременния му език. Такива облици той смята за непродуктивни и свойствени повече на поезията и изразите, възпроизводими в речта като цялост (гатанки, пословици, поговорки, фра-

зеологизми). Той се спира и върху единствения сегмент от именната система на книжовния език, където тези облици са още живи по онова време – личните собствени и имената за родство от м.р. Коментира специално и обстоятелството, че омонимните винителни и членувани с кратък член форми за м.р. ед.ч. се срещат в една и съща функция само в книжовния език (вж. Балан 1940: 55).

Д. Попов описва употребата на винителните форми *-а/-я* като по-разколебана в говорите, отколкото в книжовния език, където според него този облик „се държи повече в връзка с разни имена за лица“, и препоръчва: „Изразителен е, няма защо да го пренебрегваме“ (Попов 1941: 125), но примерите, които дава, са само от фолклора и художествената литература.

Андрейчин описва винителните форми като свойствени на нечленувани съществителни от м.р. от кръга на собствените лични и фамилни имена и нарицателните прозвищни имена, но в примерите си дава и имена за родство (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 121).

Прави впечатление, че Костов, Балан и Андрейчин обръщат специално внимание на вариативността при съчетанията от лично и фамилно име в м.р. от типа: четох *Ивана Вазова/ Ивана Вазов/ Иван Вазова*, като не пропускат да отбележат в тези случаи и паралелната редовна употреба на имената в основна форма.

2.1.3.3. Кодификация на дателните форми

Всички автори разглеждат синтетичните дателни падежни форми за ед.ч. на имената от м.р. като най-архаични, доколкото функционират в паралел, от една страна, с предложно-винителните форми и, от друга страна – с аналитичните предложни конструкции от предлог *на* + *основна (именителна) форма*. С присъщия си реализъм по отношение на книжовната норма Н. Костов смята синтетичните дателни форми за „днес просто ... невъзможни в говоримия

книжовен език“ (Костов 1939: 69). Балан обвързва употребите от типа *царю Ивану Шишману (на царя Ивана Шишмана)* с пълния тържествен стил – „в случаи знатни, в отношения званични“ (Балан 1940: 64), т.е. там, където отчетливо изборът е подчинен на *престижната символна функция* на езика – за изтъкване на родство със старата книжовна традиция и като маркер за образованост и повече българщина. Макар също да признава стилистичната маркираност на дателните форми, Д. Попов настоява, че с тях „се постига хубав, стегнат израз“ (Попов 1941: 125). По отношение на използването им П. Калканджиев препоръчва: „доколкото са запазени, трябва да се използват в книжовния език“ (Калканджиев 1938: 227). Най-необективен за честотата на употребата им е Ст. Младенов, който смята, че като косвени допълнения се употребяват „доста много старински облици за дат. пад. ед.ч., особено при лични и родствени имена“, та бихме могли спокойно да кажем, че в тези случаи староб. дат. п. не е „изчезнал“, а се е упазил в старинската си форма и значение“ (Младенов, Попвасилев 1939: 361). Примерите му обаче са само възпроизводими в речта като синтактични цялости поговорки, при които той посочва и аналитичните варианти: *„Не куму кравай, а куми / Не на кума кравай, а на кумата“*, които обаче оценява като „прозаическо, разтегнато и неблагозвучно“ (Младенов, Попвасилев 1939: 361). Заслужава да добавим и емоционалното му отношение към остатъците от творителен и местен падеж: „В народната словесност и у добрите новобългарски писатели има немалко остатъци от тия два падежа, както ги има доста и в всекидневната реч у народа и у добре образованите негови синове, които не забравят о. Паисиевия завет за род и език. Обикновено се броят за наречия.“ (Младенов, Попвасилев 1939: 361).

Както личи от приведения илюстративен материал, мненията на авторите на първите научни граматики по отношение на употре-

бата на запазените стари падежни облици в книжовния език не се различават особено и тя се подкрепя от повечето граматици, но това не бива да се окачествява просто като стремеж към архаизация на книжовната норма, доколкото не се отричат и по-новите аналитични употреби. Личи интуитивното усещане и изтъкване на *обединяващата символна функция* на книжовния език по вертикала (т.е. във времето), призван да събира в едно миналото, настоящето и бъдещето на общността. Описанието на употребата на запазените падежни облици при съществителните е и отражение на възгледа за въздействието върху граматичната норма чрез кодификацията ѝ. На двата полюса са Н. Костов и Ст. Младенов. Докато за първия основна задача е обективното описание, то вторият се стреми да въздейства върху речевото поведение на читателя чрез мобилизирането на езиковата нагласа *гордост* (от богатството от форми на езика и от наследството на старата книжовна традиция).

По-късната кодификация в Академичната граматика окончателно извежда от книжовната норма остатъците от винителни и дателни падежни форми при личните и фамилни имена и определя единствено звателната форма на съществителните като „още напълно жива в българския език“ (ГСБКЕ, 1982, т. 2: 113).

2.1.4. Кодификация на формите при категорията *членуване*

Като цяло анализираните граматики кодифицират набора от членни форми във връзка с категориите *род* и *число* на съществителните. Единствен Н. Костов се стреми да предложи общи правила за членуване на имената. Така той прави опит за по-последователна и синтетична по характер кодификация с цел да се избегнат по думите му „безброй забележки, с които се определят изключенията“ (Костов 1939: 63). В стремежа към пълна кодификация на формалните особености на членуваните съществителни Л. Андрейчин пък един-

ствен кодифицира правилото за изпадането на -ъ- от наставката на членуваните думи на *-изъм*.

Основни обаче за всичките междувоенни граматики са три въпроса, свързани с категорията членуване:

а) за употребата на числителното *един* във функция на неопределителен член;

б) за формулирането на правила за употреба на членуваните форми;

в) за отношението към формите за пълен и кратък член в писмения език.

2.1.4.1. За употребата на *един* като неопределителен член

По въпроса за употребата на *един* като неопределителен член в коментираните граматики се обособяват две мнения. П. Калканджиев, Н. Костов, Д. Попов и Л. Андрейчин застъпват становището за наличие единствено на определителен член и отричат функционирането на числителното *един* като неопределителен член. Калканджиев описва употребите в книжовния език от типа: *Това е една необмислена работа* като резултат на чуждо влияние чрез преводната литература и препоръчва числителното име *един* без количествено значение да се изоставя (Калканджиев 1938: 220–221). Н. Костов е категоричен, че: „Неопределителен член езикът ни не познава“ (Костов 1939: 59). Не особено последователен по отношение на функциите на *един*, Д. Попов най-напред отбелязва, че българският език има само определителен член (Попов 1941: 127). При коментара на числителните обаче той посочва, че *един* служи и за: „Нещо като неопределителен член“ (Попов 1941: 138), изтъквайки, че обликът *едни* е само местоимение, а не и числително. Л. Андрейчин категорично отхвърля наличието на неопределителен член и също като Калканджиев смята функционирането на *един* като неопреде-

лителен член за чуждо влияние и препоръчва избягването на такива употреби (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 124).

Статус на неопределителен член на *един* признават единствено Ст. Младенов и Ст. Попвасилев и Ал. Балан. Макар да отбелязват, че числителното *един* „в неопределен смисъл има и облик за множеств. число: едни“ и „има значение и на неопределителен член“ (Младенов, Попвасилев 1939: 261), Ст. Младенов и Ст. Попвасилев в специална забележка също препоръчват да се избягва тази употреба като несвойствена за българския език.

При описанието на семантиката на числителните имена Балан пък коментира, че като определения („числителни примети“) *един, една, едно* имат две значения: „предмет на брой“ и предмет не един, самотен, но между други неизтъкнат, неопределен“ (Балан 1940: 88). Само Ал. Балан измежду останалите коментирани граматици посочва, че между двете значения са налице акцентни, интонационни и граматични разлики и изтъква специално свойствения на неопределеното значение облик за мн.ч. *едни*. Единствен Балан не окачествява употребата на *един, една, едно* във функция на неопределителен член като резултат от навлизането на чужда норма, а в специална забележка прави паралел с други езици: „Един, една, едно в значение неопределено се смятат в други езици за неопределителен член“ (Балан 1940: 88–89). Така Балан по същество кодифицира *един* във функцията му на неопределителен член, прилагайки приниципа за перспективност на кодификацията. От дистанцията на времето днес кодификаторската практика на именития ни езиковед в този пункт на граматичния нормативен комплекс може да се оцени като изпълняваща по-скоро нормообразуваща функция – т.е. като фиксиране на явление, което е по-скоро тенденция в книжовната употреба на коментираното езиково средство.

Като цяло въпросът за кодификацията на *един* в първите научни граматики не намира единно решение и остава да бъде решен през следващите етапи на кодификация на граматичните норми. Би могло обаче определено да се обобщи, че представянето на функциите на *един* в шестте граматики е свидетелство за езикова промяна в книжовния език, която е необходимо да получи оценка при кодификацията. Съвсем естествено е при това тази иновация да получи различни квалификации, които са повлияни от общотеоретичните възгледи на езиковедите.

В последващата кодификация в първата академична граматика числителното бройно *един* се кодифицира във функцията на неопределително местоимение „когато с него не се означава единичност на определяния обект, а неопределеност“ (ГСБКЕ 1982, т. 2: 204). Така по същество с тази кодификация се признава разширяването на функционалния обхват на *един,* отразено още в диалектите. Не се засяга обаче коментираният в първите ни научни граматики въпрос дали *един* развива в книжовния език и функция на неопределителен член.

По начало кодифицирането на променен (нов) функционалния статус на единица от инвентара на книжовния език се предшества от описанието му в граматичните изследвания. На статуса на *един* като показател за референтна неопределеност в съвременната ни граматична литература са посветени десетки изследвания, без обаче да има и до днес общоприето мнение за морфологичния статут на *един* като неопределителен член в книжовния ни език. Това е сигнал, че „процесът на морфологизиране на *един* все още не е завършил и засега тези употреби на *един, -а, -о* могат да бъдат тълкувани само като употреби на синтактичен определител за референтна неопределеност в съвременния български език“ (вж. подробно за историята на въпроса у Тодорова, Василева 2012). Естествено е при това,

че е рано кодификацията да взема отношение по този въпрос, доколкото основна за нея на днешния етап е нормоподдържащата, а не нормообразуващата ѝ функция.

2.1.4.2. Кодификация на правила за употреба на членуваните форми

Един от най-важните въпроси на кодификаторската практика в сферата на членуването е извеждането на правила за употреба на членуваните форми на съществителните имена в книжовния български език – въпрос, ненамерил задоволително решение и до днес.

В първите ни научни граматики се налага мнението за излишество при употребата на членуваните форми в книжовния език. Като цяло се правят общи констатации за неуместната употреба на членуваните форми под влияние на чужди езици (вж. Младенов, Попвасилев 1939: 243; Балан 1940: 50). Д. Попов пък направо признава липсата на установени правила, според които се членуват имената в книжовния език през разглеждания период (Попов 1941: 127). Смятайки, че в книжовния език има „злоупотреба с членувани форми“ поради чужди влияния, Н. Костов въз основа на изведените от Б. Цонев почти половин век по-рано 14 случая, при които нарицателните в български се употребяват нечленувани, обособява шест групи такива нарицателни имена (вж. Костов 1939: 197). Той признава обаче, че няма теоретични основания за препоръките си, които определя най-общо като породени от желанието за близост с „простонародния български език“. Опит да кодифицира конкретни правила за членуването на съществителните прави и Л. Андрейчин (вж. Андрейчин 1944: цит. по 1978: 127–132). Той обвързва препоръките си с важното наблюдение, че има групи нарицателни със семантика, близка до тази на собствените имена, поради което такива съществителни се употребяват предимно нечленувани. В стремежа си към максимално всеобхватна кодификация Андрейчин извежда и случа-

ите на членуване на собствени имена. Опитва се да формулира и правописно правило за писане на прозвищата само с кратък член, но с не съвсем логично обяснение за препоръката си: „поради тежнението на собствените имена към по-постоянна форма въобще“.

Опитите за кодификация на правила за употреба на членуваните и нечленуваните форми на съществителните в анализираните граматики не могат да се определят като особено успешни. Причина за това е липсата на системно научно описание на семантиката на категорията *определеност* в българския език от позициите на стриктното прилагане на функционално-системния подход към езика. То става факт едва в края на 20. в. най-напред в работите на В. Станков (Станков 1995), а така също и в изследванията на М. Лакова (1987); В. Косеска, Г. Гаргов (1990), Т. Шамрай (1990).

Въпреки това обаче в Академичната граматика е направен сериозен опит за кодификация на случаите, когато съществителните имена функционират задължително членувани или задължително нечленувани (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 123–146). Това се прави от две гледни точки – семантична и синтактична, макар в редица случаи да не се стига до строга кодификация и да се обособяват случаи, когато съществителните се употребяват като „предимно членувани“ или „предимно нечленувани“.

Стъпка напред в кодификацията на членуването на собствените имена (едносъставни и съставни) прави „Официален правописен речник“ (2012), в който се специфицират правила за употребата на такива имена като членувани във връзка с писането на пълен и кратък член (вж. ОПР 2012: 23–24).

2.1.4.3. Кодификация на употребата на пълния и краткия член

Без съмнение наличието на нормата за разграничение между пълен и кратък член в писмения ни език илюстрира най-ярко нор-

мообразуващата функция на кодификацията. Трябва да се изтъкне, че тази функция по принцип е по-рядко явление в сферата на граматичната норма и е свойствена предимно за сферата на лексикалната норма (вж. Станчева 1994). Тази функция на кодификацията в разглеждания случай се проявява в различни предложения през годините за модифициране, но не и за отменяне на коментираната норма, фиксирана, както е известно, с първата официална кодификация на модерния ни книжовен език, каквато е *Упътване за всеобщо правописание* от 1899 г.

Няма да се впускам в дългата история на кодификацията на правилото за пълен и кратък член (вж. Николова 2018; Станчева 2013, Станчева 2017), предложено за пръв път от Неофит Рилски през 1835 г. в първата новобългарска граматика от 1835 г. Без съмнение то е продиктувано от стремежа на Неофит да формира у българите нагласата *езикова лоялност,* която е свързана с разгръщането на *обединяващата символна функция* на книжовния език (вж. Станчева 2019b). Тук ще бъде представен само онзи сегмент от историята на правилото, който присъства в първите български научни граматики.

П. Калканджиев и Л. Андрейчин формулират правилото за пълния член в зависимост от синтактичната функция на името като общовалидно за книжовния език – както за писмената, така и за устната му форма.

Ст. Младенов, Н. Костов, Ал. Балан, и Д. Попов обаче представят правилото за пълния член като валидно само за писмените книжовни текстове. За Д. Попов това правило е една от „правописните особености“ на членните облици при имената. Заслужава внимание и това, че той прави опит да формулира и чисто практическо правило за разграничението на двете членувани форми: „Предлог пред име подсказва съкратено членуване“ (Попов 1941: 130). Н.

Костов определя правилото като „чисто теоретично, изкуствено“ и поради това неприложимо за устната книжовна форма, защото е в разрез с естествения езиков развой. Костов е сред привържениците за въвеждане на еуфоничното правило за членуване и привежда като довод правилото за употреба на две членни форми в английски и френски, надявайки се еуфоничното правило да намали разминаването между писана и говорена книжовна реч (Костов 1939: 200–201).

Така или иначе обаче никой от авторите не дръзва да кодифицира двете форми за дублети като компромисен подход за запазването им. Още по-малко пък е налице стремеж към извеждането на която и да е от тях извън писмения книжовен език чрез кодификацията.

В моето виждане една от причините за това е, че по онова време действието на тази норма се поддържа, както е известно, със специален законов акт за правописа от 1928 г. Не би било пресилено да се каже, че действащата и до днес норма се пази благодарение само и единствено на кодификацията. Този факт илюстрира теоретичния подход на Е. Косериу към нормата, дефинирана „като всичко онова, което представлява традиционна реализаця“ (Косериу 1952 – цит. по Косериу 1990: 286), и в този смисъл разглеждана в такива случаи като явление с по-широк обхват от системата на езика.

Независимо от факта, че нормата за писане на пълен член е най-дискутираното сред съвременните ни езиковеди книжовно правило (вж. Вълчев 2013, Вълчев 2015; Пашов 2013; Виденов 2013, Виденов 2015a, Виденов 2015b, Петрова 2015, Василева, Бояджиева 2015; Николова 2018 и др.) кодификацията продължава да бъде категорична по отношение на запазването му. Всички нормативни справочници от 1945 г. поддържат това правило, като е налице ясно изразен стремеж за промяна на метаезика на кодификацията, насо-

чен към създаване на условия за по-лесното му прилагане от носителите на езика (вж. подробно у Станчева 2017), с което всъщност днешната кодификация се стреми за запази правилото непроменено откъм действието му.

Във връзка с казаното съвсем накратко ще приведа и резултатите от анализа на данни във връзка с това правило от проекта „Езиковите нагласи на днешните българи“ (2019). Според данните правилото за пълен / кратък член е с най-трайна следа в езиковото съзнание на анкетираните в изследването 1000 пълнолетни българи. Свидетелство за това е, че когато им е предложено да посочат спонтанно важни граматични правила, коментираното правило е най-често посочваното. В този смисъл то активно присъства в съзнанието днешната ни езикова общност, доколкото по необходимост се актуализира непрекъснато при създаване на писмени текстове за официалното общуване. В отговор на въпроса дали правилото за пълен член ги затруднява, мненията на анкетираните се разпределят така: 64.5% споделят, че правилото *не ги затруднява особено*, а останалите 35.5% признават, че това правило *най-често ги затруднява*. При попълването с подходящата форма в позицията _____ *(успех) ни е неизбежен* в кратък писмен тест езиковото поведение на анкетираните сочи, че 54.4% записват думата в скоби *(успех)* с пълен член, 40.4% записват думата с кратък член, а 5.1% оставят позицията непопълнена. Обобщенията от анализа на рецепцията и спазването на коментираната норма сочат още, че е налице *завишена самооценка* на носителите на езика по отношение на прилагането на правилото. Както би могло да се очаква, спазването на нормата е детерминирано от определени демографски фактори. Налице е ясно изразена зависимост между спазването на нормата за пълен и кратък член и такива демографски фактори като *образование*, *образователна* и *трудова активност* и *жизнен стандарт.* Адекват-

ното прилагане на нормата в съответствие с кодификацията ѝ бележи най-високи нива в групите на респондентите с висше образование, на заявилите, че учат в момента, както и на посочилите, че работят на пълна заетост. От гледна точка на кодификацията би могло да се заключи, че предвид йерахизизирането на нормата за пълен и кратък член като първостепенна по важност от езиковата общност е необходимо кодификацията да поддържа метаезик, който се основава на операционален подход в най-висока степен. Това ще осигури прилагането ѝ от все по-широк кръг носители на книжовния български език (вж. Станчева 2019b).

2.2. Прилагателни имена

Проблемите във връзка с кодификацията на прилагателните имена в първите ни научни граматики засягат предимно формалните им особености. Основните въпроси са свързани с:

а) конкуренцията между суфиксите за образуване на прилагателни от нови съществителни заемки;

б) оценката на запазените дълги форми и падежни облици на прилагателните;

в) навлезлите по книжовен път няколко синтетични степенувани форми;

г) условията за членуване на прилагателните в рамките на именни словосъчетания.

2.2.1. Конкуренция на наставките за образуване на прилагателни от чужди по произход съществителни

Ако трябва да търсим манифестация на привързаността към родното в сферата на кодификацията на прилагателните, несъмнено ще я открием при коментара в граматиките на конкуренцията между наставките за образуване на прилагателни от чужди по произход съществителни. Както е известно, между двете световни войни, когато са писани граматиките, в книжовния език протича процес на усилено заемане на интернационализми като проява на потребността от модернизацията му, свързана със символната функция *за участие* на книжовния език.

Високата интензивност на процеса на интернационализация на лексиката обаче през разглеждания период поражда и обратна обществена реакция – движението за чистота на езика. Това движение определено може да се обвърже с „идеологията на стандартния език“ (Milroy 1999), която почива върху идеализираната представа

за хомогенност, разглеждана като източник на легитимност (вж. Anderson 1991, Watts 2011). Затова и при описанието на образуването на прилагателни от съществителни интернационализми в кодификаторската практика се наблюдава стремеж към съкращаване на чуждите по произход суфикси в структурата на заетите прилагателни в полза на българските им съответствия. По този начин се извършва и морфологичната адаптация на заетите прилагателни към системните особености на българския книжовен език.

П. Калканджиев например препоръчва съкращаване на наставката *-ал+ен* с *-ен* като „по-кратка и българска“, а при коментара на конкуренцията между *-ически* и *-ичен* се застъпва за *-ичен,* защото *-ически* според него се усеща като чужда, понеже е предпочитана за образуване на прилагателни от съществителни, принадлежащи към интернационалната лексика (Калканджиев 1938: 278).

За Балан наставките *ал-ен, ар-ен, ив-ен, ил-ен, он-ен, ич-ески, ич-ен* са съставни („двоеродни“) и са се специализирали за образуване на прилагателни от чужди основи. Според него при тези наставки е налице редуплициране: „двата [суфикса] пък заедно дават качество, за каквото служат и сами домашните сглобове“. Поддръжник на структурното побългаряване на прилагателните, образувани с такива наставки, той окачествява разширените форми като руско книжовно влияние, „заплавило с потока на образованието и български особности на езика ни“ (Балан 1940:147). В раздела за словообразуването на прилагателните имена пък Ст. Младенов и Д. Попов изобщо не коментират чуждите наставки. Премълчаването на чуждите наставки също може да се смята като своеобразна проява на стремежа за извеждането им от книжовния език чрез недопускането им в кодифицираната норма. Л. Андрейчин отделя заетите деноминативни прилагателни в отделна част при описанието на прилагателните и отбелязва, че към чуждата наставка, с която са заети,

се прибавят и българските *-ен* и по-рядко *-ски*, „за да се преведе на български тяхната прилагателност“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 267). Без да поставя специално въпроса за съкращаването на чуждите суфикси, Андрейчин (също като Балан) окачествява практиката за заемане на прилагателното заедно с наставката като руско книжовно влияние. При коментара на конкуренцията между *-ичен* и *-ически* обаче се опитва да формулира правила за функционалното им разграничение.

Тази посока при кодификацията се запазва и впоследствие. Резултатите от тази практика са три. Първият е обособяването на паралелни редици прилагателни с разлика в семантиката (напр. *икономически* и *икономичен*). Вторият е извеждането от книжовния език на една част от дублетните форми на *-ичен* и *-ически* по-често в полза на *-ичен* (срв. напр. отпадането на *героически* в полза на *героичен*) Третият резултат е съотнасянето на двете форми към различни части на речта – прилагателно и наречие (срв. напр. *граматичен* и *граматически*) (вж. Викторова 1990: 168).

В по-късната кодификация в Академичната граматика отново, както е у Андрейчин, специално се коментират наставките в прилагателните от чужд произход, което е добра основа за сравнение. Изтъква се, че адаптацията на заетите прилагателни се извършва посредством типичните за българската езикова система наставки *-ен* и *-ск-и*, прибавяни в края на думата към заетите наставки *ал-ен, ар-ен, ив-ен, он-ен, оз-ен, -он-ал-ен, -ич-ен* (ГСБКЕ, 1983, т. 2: 156–157). Направен е сериозен опит за по-нататъшното функционално разграничение на формите на *-ич-ен -ич-еск-и,* образувани от една и съща основа, с наблюдението, че формите на *ич-еск-и* са обикновено относителни прилагателни, докато тези на *-ич-ен* са качествени прилагателни. Посочва се обаче, че процесът на разграничение на коментираните паралелни редици не е завършил с наблюдението, че в ре-

дица случаи липсва стилистична и смислова разлика между двете форми.

Ще добавя при това, че в академичните правописни речници от 21. в. продължават два от процесите в кодификаторската практика, коментирани в първите научни граматики. Чрез кодификацията се извършва по-нататъшно извеждане на част от формите на *-ич-еск-и.* Напр. *биографически* и *биографичен* са посочени като дублети в Академичната граматика, докато в НПР (2002) и в ОПР (2012) *биографически* отпада в полза на *биографичен.* В ход е и процесът на функционалното разграничение на такива прилагателни. Така напр. докато в Академичната граматика *билогически* и *биологичен* са посочени като изофункционални средства, в НПР (2002) и в ОПР (2012) те са представени в две отделни заглавки, т.е. вече като отделни лексеми.

Ще добавя още, че нови заети прилагателни от последните две десетилетия се кодифицират в академичните правописни речници единствено с наставка *-ич-ен* (напр. *биометричен*, *биомеханичен* и мн. др.), което между другото свидетелства, че руският език е престанал да играе ролята на език посредник при заемането на интернационализми в българския книжовен език.

Би могло да се обобщи, че коментираната в този пункт кодификация играе стимулираща роля в две посоки: на първо място тя активно влияе върху функционалното разпределение на словообразувателните варианти на заетите прилагателни; наред с това кодификацията подпомага и постепенното извеждане извън активната лексика на формите на *-ич-еск-и*, когато те са с функционална стойност, идентична с тази на формите на *-ич-ен*.

2.2.2. Конкуренция между кратки и дълги форми на прилагателните

При коментара на конкуренцията между кратките и дългите форми (от типа *бял* и *бели*, *черен* и *черни*, *свят* и *свети* и под.) Кос-

тов, Балан и Андрейчин посочват липсата на семантична разлика между двете форми, определяйки дългите облици в основната им форма като по-архаични и свойствени на топонимията и поезията, т.е. оценяват ги като факти от периферията на книжовния език. Към това се добавят и наблюденията на Н. Костов и Балан, които отбелязват още, че дългите форми са загубили признака *определеност*, чийто изразител е формантът *-и*, поради което се и членуват в съвременния език.

Ал. Балан прави наблюдението, че определените облици от м.р. от типа *младий* и *младия(т)* са синонимни (т.е. изофункционални варианти). Наред с това той обръща специално внимание на смесването в употребата на разширения облик на прилагателното на *-и* и скъсения определен облик на *-ий* при обръщение (вж. Балан 1940: 83).

Всъщност дългите форми на прилагателните се запазват като системна особеност, като функционират при два от членовете в парадигмата на прилагателните – членуваната форма за м.р. ед.ч. и звателната форма за м.р. (срв. напр. *стар*, но: *стар-и-я(т)* и *стар-и приятелю*). Ето защо всички граматици с изключение на Балан кодифицират нормата, че членът на прилагателните от м.р. се прибавя винаги към разширената им форма, докато Балан кодифицира и членна форма *-ът* като свойствена на притежателните прилагателни (от типа *братовът, сестринът, Борисовът* – вж. Балан 1940: 79) – кодификация, неиздържала проверката на времето.

2.2.3. За падежните облици на прилагателните

По отношение на падежните облици на прилагателните в съвременния им книжовен език граматиците ни като цяло изтъкват загубата на падежната флексия и налагането на общата им форма. Като предпочитана за м.р. ед.ч. при обръщение описват разширената

форма на *-и* (напр. *драги, уважаеми*), която Костов, Попов и Андрейчин квалифицират като „звателен падеж“.

Най-подробно коментира падежните облици при прилагателните Балан, който определя като остарели съчетанията от прилагателно и съществително в м.р. ед.ч. във винителна форма. Наред с това той посочва, че такива падежни облици са запазени в народните песни и във възпроизводимите в речта като цялости изрази (напр. *оседлахме врана коня, колач за святого Ивана*). В книжовния език пък ги представя като по-чести при собствените лични имена от типа *свети Климента Охридски*. Формите за дателен падеж при прилагателните Балан определя като запазени в „знатни надписи, в посвещения“, докато признава, че в „обиходна книжевна реч“ само съществителното приема дателен облик и посочва като паралелни формите *святому Клименту Охридскому/свети Клименту Охридски/на свети Климента Охридски* (Балан 1940: 86).

Академичната граматика също кодифицира като единствено запазена в днешния книжовен език разширената форма на прилагателните от м.р. на *-и* във функция на звателна форма при обръщение (напр. *драги приятелю*, *мили татко*).

2.2.4. Оценка на синтетичните форми за степенуване на прилагателните

Всички граматики коментират и няколкото синтетични форми за превъзходна степен в книжовния език: *височайши, августейши, светейши, висш* и *низш*. За Калканджиев и Балан те са руски по произход, докато Ст. Младенов и Ст. Попвасилев, Д. Попов и Л. Андрейчин ги смятат за старобългарски, преминали по-късно в книжовния език с посредничеството на руски. Според Балан *висш* и *низш* са „несвойствено за нас натъкмени“ (Балан 1940: 80), а *повисш, найвисш* „Не са никак български и разумни“ (Балан 1940: 77). Според Костов и Андрейчин обаче формите *висши, низши, младши,*

старши наред с *височайши* и *августейши* се схващат като основни и затова нормално се степенуват с частици *по-* и *най-*.

По-късната кодификация в Академичната граматика при описанието на категорията *степен* на прилагателните не засяга въпроса за синтетичните форми за превъзходна степен, навлезли по книжовен път в езика ни. Най-вероятната причина за това е, че *височайши, августейши, светейши, висш* и *низш* се квалифицират също както у Костов и Андрейчин като основни форми на съответните лексеми в книжовния език.

2.2.5. Кодификация на условията за членуване на прилагателните в словосъчетания

В своите граматики Н. Костов, Ал. Балан и Л. Андрейчин поставят въпросите за кодификацията на условията за членуване на прилагателните в състава на словосъчетания със съществителни. И тримата извеждат общото правило, че за изразяване на определеността на цялото съчетание се членува само първият му член (прилагателно или съществително). При това за обичаен в български се определя словоредът, в който прилагателното предхожда съществителното (вж. Костов 1939: 216; Балан 1940: 83; Андрейчин 1978: 276). Балан допуска и членуване на всички членове на съчетанието в апозитивни употреби.

Най-прецизен в кодификацията на условията на членуване на прилагателните в състава на словосъчетанието е Н. Костов. Той извежда правилата в зависимост от вида на определенията – еднородни или разнородни. Кодифицира възможността за членуване и на двете прилагателни, ако са еднородни, и само на първото – ако са разнородни. Като негова заслуга би трябвало да посочим и формулирането на чисто практическо правило за разграничение на двата вида определения (чрез наличие/липса на възможност за разместването или за свързването им със съюза *и* – вж. Костов 1939: 217).

Л. Андрейчин разглежда и по-частни случаи, като формулира и няколко правила. Когато в състава на такива съчетания участва и кратко притежателно местоимение, той извежда правило, че ако прилагателните предхождат местоимението, те всички се членуват (напр. *окъселите и запятнените му панталони*). Формулира още и правило за членуване на прилагателно, съчетано със собствено име (напр. *старата Сарандовица, Иван гърбавия*). Третото правило е, че прилагателните в състава на собствени имена „обикновено не се членуват“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 277). Всъщност обаче наличието на „обикновено“ при формулировката преобразува правилото в квазиправило, защото му придава характер на емпирично наблюдение за честотата на употреба на формите, а не на инструкция при вземане на решение. Такъв род „правила“ не са рядкост и в справочниците от най-ново време, но те трябва да се избягват, доколкото са нискоинформативни за носителите на езика, тъй като не представляват инструкция за действие в ситуации на избор.

Прегледът на кодификация на условията за членуване на прилагателните в словосъчетания в първите ни научни граматики дава основание да се обобщи, че е налице необходимост от по-цялостна и пълна кодификация в коментирания случай. Изведени са обаче две основни основни правила, върху които стъпва по-нататъшната кодификация в Академичната граматика: правилото за членуването само на първия член в словосъчетанието и правилото за обичайния словоред на такива словосъчетания (прилагателно + съществително). В последващата кодификация в Академичната граматика този пункт се допълва с редица правила. Те са формулирани в зависимост от функцията на прилагателните в изречението (като необособени или обособени определения, като сказуемни определения и във функция на обръщение). В сравнение с правилата за членуване на прилагателните в първите научни граматики Академичната грамати-

ка представя много по-подробна и пълна кодификация (вж. ГСБКЕ, 1982, т. 2: 170–176). Това потвърждава виждането за кодификацията като непрекъснат и продължаващ процес (Aleksandrova, Tomov 2019).

2.3. Числителни имена

Кодификаторската практика на първите научни граматики в областта на числителните имена засяга няколко проблема:

а) конкуренцията между дългите и контархираните форми за означаване на числата от 11 до 19, 20, 30 и пр.;

б) употребата на формите *-ина, -ица*;

в) съгласуването на съществителните след числителното *един*;

г) образуването и употребата на съчетанията за означаване на дроби, д) правилата за членуването на числителните.

Преди да присъпя към коментара на числителните във връзка с проблемите на кодификаторската практика, ще отбележа, че при обособяването на видовете числителни и при терминологичното им означение в първите научни граматики липсва единство.

П. Калканджиев (вж. Калканджиев 1938: 287), Ст. Попвасилев (вж. Младенов, Попвасилев 1939: 259-260) и Н. Костов (вж. Костов 1939: 92) обособяват повече видове числителни, докато Балан, Попов и Андрейчин разпределят числителни в два вида от гледна точка на семантичните и граматичните им особености. Балан ги определя като „основни и пòредни“ (вж. Балан 1940: 86), у Попов двата вида присъстват със съвременните си терминологични обозначения „бройно“ и „редно“ (вж. Попов 1941: 136), а у Андрейчин те са „количествени (бройни) и поредни“ (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 280).

Балан изтъква близостта на семантиката на бройните числителни със съществителните и на редните с прилагателните, като специално отбелязва: „не е числително всяко име, в което борави нещо числено“ (вж. Балан 1940: 87), докато Попов и Андрейчин виждат повече сходство на функциите на числителните с прилагателните.

2.3.1. Конкуренция между дългите и кратките форми на числителните от 11 до 19, 20, 30 и пр.

При представянето на формите на бройните числителни всички автори без Балан се спират върху конкуренцията между дългите и кратките форми на числителните от 11 до 19, 20, 30, но им дават различна нормативна оценка. Калканджиев оценява скъсените форми от типа на *дванайсе* като присъщи на „народния език“ и представя в него като равностойни *единайсет* и *единайсе, двайсет* и *двайсе*. Сходна е и позицията на Попвасилев, който описва от съкратените форми само тези със завършек *-т* (*единайсет* и пр., но не и *единайсе*) като свойствени на „живата народна реч“, а в таблицата на бройните включва само свойствените тогава на писмената реч облици на *-надесет*. Оценката на Костов за вариантните дълги и кратки форми е в полза на контрахираните, при които той кодифицира като дублетни означения *единайсет* и *единайсе* и пр. като единствено употребими в „живия книжовен език“ (Костов 1939: 89). Наред с това обаче Костов е склонен да приеме и кодифицирането на дублетност между *единайсет* и *единадесет* и пр. заради установената писмена практика, но с изричната препоръка, че преобладаващата честотно по-нова форма трябва да се поставя на първо място и едва след нея в забележка или в скоби да върви старата. Аргументът му е, че скъсените форми присъстват в художествени творби още от края на 19. в., като дава за пример Вазовото *Сто и двайсет годин*. За възприемането на скъсените форми с вариантите *единайсе(т)* в книжовния език се застъпва и Д. Попов (вж. Попов 1941: 137), както и Андрейчин, който се обявява за допускането им вече и в книжовната реч. Очевидно е, че граматиците, поставили в основата на описанието на фактите функционалния подход, и в този случай се застъпват за по-перспективните кратки форми чрез кодифицирането им като изофункционални на дългите. Решението си те

обосновават с честотното им преобладаване в книжовната практика (т.е. с критерия нормативност), докато в граматиките, в които описанието е ориентирано предимно около оста на историята на езика, тези форми само се регистрират, без да се кодифицират.

Същия подход следва и по-нататъшната кодификация, която представя като дублети формите на *-найсет* и *-надесет* – първоначално като равностойни (вж. ГСБКЕ, 1982, т. 2: 182), а по-сетне и с препоръка на кратките форми като по-широко разпространени в употребата (вж. НПР 2002 и ОПР 2012).

2.3.2. Оценка на формите на *-ма, -мина, -ина, -ица*

В рамките на описанието на бройните числителни се извършва и нормативната оценка на формите на *-ма, -мина, -ина, -ица*, които получават различни терминологични означения в отделните граматики. Калканджиев, Попвасилев и Костов ги обособяват с термина „събирателни“, Андрейчин – като „лично-мъжки“, Попов въобще не ги определя терминологично, а Балан ги отнася към съществителните.

Всички автори свързват употребата им в позиция пред имена за лица от м.р. Върху конкуренцията на тези форми се спират Костов и Андрейчин. Костов определя облика на *-ица* (напр. *двоица, троица* и т.н.) като остарял и отбелязва, че с най-честа употреба са формите на числителните за лица до 9, но посочва и паралелните форми на *-ма* (напр. *шестима*) и *шест* (*души)*, които окачествява като богатство на езика. Като най-чести сред формите на бройните числителни за лица Андрейчин извежда облиците на *-(и)ма*, докато тези на *-ина* и *-ица* квалифицира като по-редки, но не и некнижовни.

По-нататъшната кодификация споделя като цяло нормативните оценки в коментираните граматики, като числителните бройни на *-мина, -ина, -ица* продължават да присъстват и досега като еле-

менти на кодифицираната норма в последните два академични правописни речника.

2.3.3. Съгласуване на съществителните след съставни числителни на *един*

При описанието на бройните числителни Попов и Андрейчин засягат въпроса за съгласуването по число на съществителните след съставни бройни числителни, завършващи на 1, застъпвайки обаче противоположни мнения.

Д. Попов кодифицира правилото: „След сложно бройно име, което завършва на единица, предметното име се казва в ед.ч.“ (Попов 1941: 137), очевидно изхождайки от формата. Андрейчин обаче поставя в основата на своето правило семантиката и препоръчва: „По-добре би било съществителното да се съгласува с цялото число, а не с последната му цифра, и да се поставя, следователно в множествено число“ (Андрейчин 1944, цит. 1978: 283).

И до днес коментираният проблем не е намерил категорично решение чрез кодификацията (вж. ГСБКЕ, 1982, т.2: 183) и в книжовната практика са налице такива закрепени употреби като *1001 нощ*, обаче *101 далматинци,* макар в определени случаи в употребата да взема превес правилото, предложено от Л. Андрейчин – напр. когато съставно числително на 1 се съчетава със същ. *година, месец, седмица, час, минута* или със съществителни за лица (напр. *21 години*, *31 часа, 101 студенти*).

2.3.4. Правила за членуване на съставни числителни

В стремежа си към по-пълна кодификация на употребата на числителните бройни в своята граматика Андрейчин единствен измежду останалите автори уговаря и правилата за членуването им в зависимост от начините за образуването им. Той допуска дублет-

ност при образуваните чрез прибавяне (напр. *двайсет и двата* и *двайсетте и два* – вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 284).

По-късно Академичната граматика кодифицира правилото при числителните, образувани чрез умножение, да се членува само първото числително (напр. *два**та** милиона*), а при числителните, образувани чрез прибавяне, да се членува само последното числително (напр. *сто и пет**те***), с което тази норма става напълно установена в книжовния език (вж. ГСБКЕ, 1982, т. 2: 185).

2.3.5. Кодификикация на формите на дробните числителни

Въпроса за кодификикацията на формите на дробните числителни, при които в книжовноезиковата практика също е налице вариантност тогава, засягат Калканджиев, Костов и Андрейчин.

П. Калканджиев определя дробните числителни като съществителни за означаване на част от цяло, производни от редни числителни, с добавяне на наставки *-ина* и *-инка*, като посочва и паралелната употреба на формите за ж.р. на числителните редни във функция на дробни (напр. *една третина/ третинка/ трета*) (вж. Калканджиев 1938: 288).

Н. Костов разглежда тези числителни в отделен параграф и представя образуването им със суфиксите *-ин(к)а*, като отбелязва регистровата специализация на по-новите форми (вж. Костов 1939: 95), а у Андрейчин вече е налице много прецизна кодификация на правилата за образуването на такива числителни (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 287-288).

По-нататъшната кодификация не прави допълнения, нито внася промени на описаните правила за образуването на дробните числителни.

2.3.6. Остатъци от падежни облици при числителните

Този въпрос засягат Калканджиев, Балан и Андрейчин. Всички те посочват загубата на склонението при числителните и запазването единствено на падежните форми *едного* и *едному* при *един* и то само във функцията му на неопределително местоимение (Калканджиев 1938: 290) и на съществително (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 284). У Балан тези форми са квалифицирани като архаични („старински“), а като неизискани („говорски“) той окачествява запазените членувани облици за родителен падеж на *-тях* (напр. *Петтях, стотях* и под.), паралелни на формите на *-те* (напр. *петте* и *стоте*) (вж. Балан 1940: 88), които и Андрейчин посочва като несвойствени за писмения език.

Като цяло и при числителните, както и при останалите имена кодификаторската практика е съсредоточена предимно върху оценката на изофункционалните средства, които обаче получават невинаги една и съща квалификация у граматиците с оглед на допускането, запазването или извеждането им от книжовния език.

По-нататъшната кодификация изобщо не коментира остатъците от падежни облици при числителните, с което напълно ги елиминира от книжовната норма.

2.4. Местоимения

Като цяло описанието на системата от местоимения заема скромен обем в разглежданите граматики. При кодификацията им акцентът пада върху описанието на разнообразието от форми и в много по-малка степен на семантичните им особености. Като характерна черта на тази част на речта всички автори изтъкват запазването на повече падежни форми в сравнение със съществителните и прилагателните.

Липсва единство по отношение на семантиката на производните от *кой*-местоименията, а оттам и по отношение на терминологичното им обозначаване и броя на видовете местоимения като цяло в българския език.

От гледище на това, какви имена заместват, Балан отделя две големи групи местоимения – местоимения съществителни и местоимения прилагателни (вж. Балан 1940: 91). Андрейчин също използва двудялба, но с оглед на признака *познатост/непознатост* на означавания с местоимението предмет. От тази гледна точка той обособява 1) местоимения, заместващи известни на говорещия лица, предмети, признаци, където поставя личните, притежателните и показателните местоимения, и 2) местоимения, означаващи неизвестни на говорещия лица, предмети, признаци, където отнася въпросителните, неопределителните и относителните местоимения (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 290–291).

Непременно трябва да се отбележи, че единствен измежду останалите Д. Попов се спира на деиктичната функция на местоименията: „Заместваики името с местоиме, ние изразяваме своето мигово отношение към съответен предмет или признак“ (Попов 1940: 140), като наред с това изтъква, че местоименията заместват не само имена, но и наречия, причастия и глаголи. Важно е да се изтъкне, че

той разглежда местоимението не толкова като отделна част на речта, колкото като свойство (категориален признак) на заместваните от него части на речта (Попов 1940: 141).

2.4.1. Лични местоимения

Въпросите на кодификацията на личните местоимения в разглежданите шест граматики обхващат четири кръга проблеми:

а) определяне на набора от формите им в книжовния език;

б) семантика и употреба на дългите и късите им форми;

в) удвояване на допълнението с помощта на кратките дателни и винителни местоименни форми;

г) употреба на синтетичните дателни форми.

В граматиките на Костов, Балан и Андрейчин като разговорни или присъщи на устната реч и на поезията са квалифицирани контрахираните дълги облици *мен, теб, ний, вий*, както и разширените *ази, нази, вази*, като и тримата и препоръчват избягването им. Андрейчин отхвърля като некнижовен изговора *ма, та, са* вм. *ме, те, се* с препоръката „добре е и в говоримия език да се избягват поне в отделни случаи“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 293). Формите *язе, язика, азика, азикана, азиканак, тизека, вазика, наска*, *васка* в граматиките, които ги изброяват, се квалифицират като свойствени само на диалектите.

Балан кодифицира и възможността за изпускане на основните форми, когато не се налага специалното им изтъкване поради факта, че глаголната форма носи информация за лицето и числото на подлога.

Всички граматици се спират върху наличието в българския език на къса и дълга форма на личните местоимения. За Костов това е ярка особеност на българския език и според него двете форми не са напълно еднакви по значение, макар да не успява да дефинира

семантичен признак, който ги диференцира, а посочва единствено прагматичните основания за избора им (при изтъкване на глагола препоръчва да се използва кратката форма, а при логическо ударение върху местоимението – пълната форма – вж. Костов 1939: 221–222). Балан и Попов се спират върху синтактичните условия, диктуващи избора на пълните и кратките форми, описвайки пълните винителни и дателни облици като задължителни в три случая: в инициална позиция в изречението, след предлог и при логическо ударение, като Попов съвсем основателно добавя и още един случай – в елиптични изречения.

В разглежданите граматики липсва единомислие по едно толкова старо явление в езика ни, каквото е удвояването на допълнението с помощта на лично местоимение.

Ст. Попвасилев дава оценка, че удвояването на допълнението чрез пълната и кратката форма на местоимението е „твърде често“ (Младенов, Попвасилев 1939: 264). За Балан това явление е присъщо на „простонародната реч“, откъдето е преминало и в поезията (Балан 1940: 101). Съчетаването на пълни с кратки облици той обяснява със стремежа към по-силна определеност или за „слогови цели“, подчертавайки, че не става въпрос за съставен облик, както е при възвратното лично местоимение. Костов изтъква удвояването като начин за постигане на „още по-голяма подчертаност на местоимето“ (Костов 1939: 224). Андрейчин обаче окачествява удвояването като излишно (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 293). Както личи от привлечените тук мнения във връзка с кодификацията на удвояването на допълнението в книжовния език, граматиците са по-скоро резервирани към допускането на това явление, доколкото явно го смятат за редундантно, без да виждат в него компенсаторно средство за еднозначно възприемане на смисъла на изказването, необходи-

мостта от което е възникнала в процеса на разпада на именното склонение и установяването на аналитизма при имената.

У Попвасилев откриваме за пръв път поставянето на въпроса за изместването на винително-дателните от именителните форми на личните местоимения при удвояването на допълнението в инициална позиция: „Образовани люде казват и пишат напр. *„Аз ми се струва“, „аз ми се спи“,* вм. *мене ми се струва, мене ми се спи. „Той му се иска“* вм. *Нему му се иска“*. Той окачествява подобни употреби като недопустими, давайки им оценка обаче върху естетическата плоскост като „загрозяване“ и „развала“ (Младенов, Попвасилев 1939: 264).

Всички граматици с изключение на Андрейчин кодифицират единствено дългите синтетични дателни форми (*мене, тебе, нему* и пр.), без да коментират изобщо наложените отдавна в книжовния език аналитични облици *на мене, на тебе*, *на него*. Само у автора на „Основна българска граматика“ двете форми присъстват като паралелни, доколкото Андрейчин смята синтетичните дълги облици за изместени от аналитичните (вж. Андрейчин 1944, цит. по 1978: 293).

Като цяло може да се обобщи, че в междувоенните граматики се наблюдава стремеж към по-нататъшна унификация при личното местоимение – както при набора от формите му, така и по отношение на употребата им.

По-късната кодификация в Академичната граматика запазва при описанието на личното местоимение и пълните дателни синтетични форми, макар да ги квалифицира „вече като остарели“ и поради това ги представя в скоби (ГСБКЕ 1982, т. 2: 192). Това недвусмислено говори, че в този пункт на граматичния нормативен комплекс кодификацията е ретроспективна, опитвайки се да поддържа член на падежната парадигма, който вече е несвойствен за устната

книжовна реч и се възпроизвежда като устойчива реализация единствено в писмени текстове, превърнали се в образци на литературната ни класика или във възпроизведими като цяло в речта изрази (напр. в пословицата ***Тебе*** *думам, дъще, сещай се, снахо!*).

Друг е обаче подходът при представянето на явлението удвояване на допълнението. Докато в първите научни граматики като цяло е налице стремеж по-скоро към недопускането на удвояването в кодифицираната книжовна норма, Академичната граматика вече кодифицира дублирането на допълнението с лично местоимение като присъща на книжовния език норма. Във връзка с това се описват и редица правила за удвояване, свързани основно със словоредните особености на явлението (ГСБКЕ 1982, т. 2: 192–193).

2.4.2. Възвратни местоимения

2.4.2.1. Възвратно лично местоимение

Два са въпросите при кодификацията на възвратното лично местоимение, отразени в шестте граматики:

а) конкуренцията между пълните облици *себе* и *себе си*;

б) изместването на формата на това местоимение от личното местоимение. За Балан и Андрейчин формата *себе си* е единна цялост, доколкото самостоятелната употреба на *себе* те описват като вече изключително рядка. Според Калканджиев, Костов и Попов обаче тук е налице съчетаване на двете форми както при личните местоимения.

Определяйки възвратното местоимение като „ценно езиково достояние“ на славянските езици (Костов 1939: 97), Н. Костов обръща внимание на неправилната му замяна в предложна употреба с лично местоимение в случаи като *вземи ме с тебе* вм. *вземи ме със себе си*.

Академичната граматика окачествява вече формата *себе* като рядка, а синтетичната *себе си* за дателен падеж за определено остаряла (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 197).

2.4.2.1. Възвратно притежателно местоимение

Основен при кодификацията на употребата на възвратното притежателно местоимение в междувоенните граматики е въпросът за замяната му с обикновеното притежателно местоимение.

Върху този въпрос се спират Ст. Попвасилев и Д. Попов, които оценяват пренебрегването на това местоимение като влияние от преводната литература от езици като френски и немски, в които няма възвратно притежателно местоимение.

По-късната кодификация в Академичната граматика оставя в обхвата на книжовната норма падежната родително-винителна форма *своего*, макар и квалифицирана като рядка, но не коментира дателната форма *(по) своему*. Кодификацията регистрира изместването на възвратно притежателното от обикновеното притежателно местоимение в устната книжовна реч, като кодифицира паралелната употреба на пълните форми на притежателно и възвратно притежателно местоимение в изречения с глагол сказуемо в 1. и 2. л., когато „определяният обект принадлежи на глаголното лице“, макар формата на възвратното притежателно местоимение да се квалифицира като препоръчителна. В същото време обаче кратката форма *си* се кодифицира като задължителна, когато „определяемият обект принадлежи на глаголното лице“ (ГСБКЕ 1982, т. 2: 197–198).

Определено тази кодификация може да се окачести като непоследователна, доколкото разглежданите пълни и кратки форми са изофункционални, а допусната дублетност по същество усложнява прилагането на така кодифицираната норми (Кунева 2019: 206). Се-

га действащата кодификация (вж. ОПР 2012: 28) изравнява условията за употреба на пълните и кратките форми на възвратното притежателно местоимение, като изискването за задължителната му употреба се посочва само при означаване на притежание на глаголното лице при глаголи сказуеми в 3. л. Тази рестрикция има определено функционален характер.

Коментираното правило е и сред деветте изследвани граматични правила в колективната монография „Езиковите нагласи на днешните българи“ (2019). Съпоставката между самооценката на анкетираните и езиковото им поведение във връзка със спазването на правилото за употреба на възвратното притежателно местоимение дава следните резултати. Почти ¾ от анкетираните са посочили, че владеят правилото. А при избора между формите *свой/техен* в изречението: *Онези, които са успели да победят съмнението, ще разкрият ……. (своя/техния) гений* от краткия писмен тест в анкетата 83.5% от респондентите са избрали правилната в случая форма на възвратното притежателно местоимение. Високият дял на анкетираните, спазили нормата в писмения тест, вероятно се дължи на редица фактори. Тук могат да се посочат: високата степен на самовзискателност и осъзнатост при спазване на правилата, характерна за писмената употреба на книжовния език; осъзнаването на *свой*-формите като типични за писмен текст; ефектът на случайния избор, т.е. „налучкването“ между две посочени алтернативи.

2.4.3. Притежателни местоимения

Значими за кодификацията на притежателните местоимения в граматиките от 30-те и 40-те години на 20. в. са проблемите, свързани с:

а) определянето на книжовните им форми сред формалното им многообразие в употребата;

б) употребата на падежните облици на дългите им форми;

в) синтактичните и прагматичните условия за избора на дълга/кратка форма.

Балан и Попов обръщат внимание на срещащите се в книжовния език западнобългарски облици *нихън (нихен)*, окачествени като „говорско“. Калканджиев, Костов, Попов и Андрейчин се спират върху формите *неговът, нашът, вашът*, в които притежателното местоимение се членува като съществително вм. като прилагателно. За Калканджиев тези форми са паралелни на *нашия(т)* и пр. Според Костов такова членуване е много рядко и затова трябва да се избягва (Костов 1939: 98), а за Андрейчин тези форми „не са обикнати в книжовния език“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 295). За Попов и Андрейчин контрахираните *мойто* и пр. са присъщи на говоримата, но избягвани в писмената реч, докато Костов ги определя като постегнати и нормални за „говоримия книжовен език“ с препоръка за допускането им като редовни и в писмената реч.

Падежните облици *моего, своего, нашего, моему, своему, нашему* Балан и Попов окачествяват като твърде редки в книжовния език, наследени в него от народните говори с посредничеството на поезията, а Попов описва съчетанията от дателните облици с предлог *по* (*помоему, посвоему* и под.) във функция на наречия.

Всички граматици се спират върху произхода на кратките форми *ми, ти* и пр. като запазени в езика остатъци от дателен притежателен падеж на личното местоимение и определят условията на функционирането им: в приименна употреба след поясняваното с тях име. Балан и Андрейчин описват и употребата им пред името, когато в словосъчетанието участва и съгласувано определение (напр. *конят ми,* но *черният ми кон*).

Костов и Андрейчин определят наличието на кратки и дълги форми като богатство на езика, като се стремят да изтъкнат разли-

ките в употребата им. Те обвързват тези разлики с признака наличие/отсъствие на логическо ударение, обяснявайки, че чрез дългите облици се изтъква притежанието. От тази гледна точка Костов определя като неправилна употребата на дългата вм. кратката форма, което отдава на влияние от преводната литература от езици, в които липсват кратки форми на притежателните местоимения (Костов 1939: 226).

За по-нататъшната кодификация в Академичната граматика е характерно постигането на по-нататъшна унификация на формите на притежателните местоимения. Коментираните в първите научни граматики западнобългарски облици (*нихън/нихен)*, падежните облици *моего, моему* и пр., както и членуваните форми от типа *неговът, нашът, вашът* са изведени окончателно извън книжовната норма. Контрахираните членувани форми *мойта, мойто, мойте* и пр. пък се допускат с ограничена дублетност – само в устната книжовна реч и в писмената мерена реч (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 195–196). Прави впечатление, че не е разгледан въпросът за дателните облици *помоему* и под. нито в частта при описанието на притежателните местоимения, нито в частта при описанието на наречията.

2.4.4. Показателни местоимения

При кодификацията на показателните местоимения на преден план в коментираните граматики излизат въпросите за оценката на вариантните им форми и за конкуренцията между падежните и общите им облици.

У Калканджиев, Костов и Попов е налице голямо разнообразие на формите на показателните местоимения, като Костов обяснява пъстротата им не с богатство и разнообразие в семантиката, а с генезиса им от различни диалекти. Той отбелязва като особеност на

тези местоимения, че формоизменението им е в средисловието (Костов 1939: 99).

Калканджиев, Попвасилев и Андрейчин описват като дублетни формите *този* и *тоя, тази* и *тая, това* и *туй, тези* и *тия*, като Андрейчин отбелязва превеса на формите с *-я*, обръщайки внимание, че облицитe *тоз, тозика* и пр. са некнижовни и трябва да се избягват. За Балан книжовни са само облицитe *тоя, тая, тия; оня, оная, ония*, а формите на *-зи* са свойствени според него на „обиходна книжевна реч“. Той приписва на чуждо книжовно влияние от руски замяната на *оня* с *тоя* и окачествява като диалектни употребите от типа *него ден* вм. *оня ден* – остатъци от старобългарско време, когато *той* е с показателно значение, докато за Калканджиев тези употреби са нормални.

Всички граматици с изключение на Костов се застъпват за употребата на винителните и дателните падежни облици на показателните местоимения, когато са употребени самостоятелно за означаване на лица. За Балан например *тогова* и *оногова*, *томува* и *ономува* са форми за лица, в „отборна книжевна реч“ (Балан 1940: 107), за Костов обаче тези облици са с много ограничена употреба и са изместени от именителните форми.

По-късната кодификация в Академичната граматика продължава линията на по-нататъшна унификация и при този вид местоимения. Като дублетни са регистрирани единствено формите на *-зи* и *-я*. Като регистрово ограничени (разговорни и допустими в писмен текст само в мерена реч) се описват скъсените еднозрични форми *тоз, таз* и *тез*, както и *онакъв, онакава, толкав, толкава* и пр. Падежните форми *тогова (тогоз), томува* се представят като остарели и присъщи единствено за образците от литературната ни класика. Изведени от книжовния език са формите *толчав* и пр., квалифицирани като диалектни (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 199–200).

Днешната кодификация пък (вж. ОПР 2012: 609, 617) извежда скъсените едносрични форми *тоз, таз* и *тез* извън книжовната норма, с което продължава процеса на унификацията на показателните местоимения.

2.4.5. Въпросителни местоимения

В рамките на описанието на въпросителните местоимения в първите ни научни граматики се обсъждат въпросите за употребата:

а) на винителните и дателните им форми за лица;

б) на количествената форма за лица *колцина*;

в) както и на ограничаването в употребата на посесивните форми *чий* и пр. и на формата за предмети *що*.

Всички автори описват формата *кого* в самостоятелна употреба като задължителна в позицията на пряко допълнение при означаване на лица. В позицията на косвеното допълнение обаче повечето автори кодифицират аналитичната форма *на кого* като паралелна на синтетичната *кому* в книжовния език. Балан кодифицира като предпочитани съставните облици *на кого* пред простите дателни облици *кому* и като неприети в книжовния език замените на *(на) кого* с *(на) кой* и *на кому*. У Андрейчин за задължителни са посочени формите *кого* и *на кого*, а *кому* присъства като синонимна на *на кого* и незадължителна. Костов пък посочва, че падежните облици *кого* и *кому* „почват да се разлагат“ (Костов 1939: 102), а по-нататък в *Синтаксиса* на граматиката си заявява, че синтетичната дателна форма *кому* се избягва в полза на аналитичната форма *на кого*. Винителната форма *кого* според него започва да отстъпва на именителната *кой* под влияние на приименната употреба. Ето защо Костов прогнозира, че и за *кого*-формата за м.р. (както и за производните нея форми на неопределителното и относителното местоимение) ще ос-

тане една обща форма както при ж. и ср. р. поради естествения развой на езика (Костов 1939: 222).

Въпросът за употребата на *колцина* засягат Попвасилев, Костов и Андрейчин, описвайки тази форма за брой лица от мъжки род. Костов я представя като съответна на *малцина, мнозина, неколцина* и оценява придържането към нея като мерило за „усет за правилен език“ (Костов 1939: 102), но верен на обективността си към езиковите факти, посочва, че тази форма се употребява наред с аналитичния израз *колко души*. Попвасилев пък дава като паралелни на *колцина* облиците *кому* и *на кого* (Младенов, Попвасилев 1939: 269).

Върху ограничаването на употребата на посесивните форми *чий* и пр. се спират Балан и Андрейчин във връзка със замяната им с *кой*-форми (в изрази от типа *от страна на кого* вм. *от чия страна* – вж. у Балан 1940: 111 и Андрейчин 1944, цит. по 1978: 298). Такава замяна Андрейчин квалифицира като „неправилна“, а Балан я окачествява в книжовния език като „говорска, проста“ (Балан 1940: 111).

Върху изместването на формата за предмети *що* от *какво* се спират Балан и Попов, които го характеризират като черта на източните говори, навлязла според Балан в узуса, докато Калканджиев и Попвасилев представят *що* като единствен облик на въпросителното местоимение за предемети, а у Андрейчин *що* и *какво* са паралелни форми за предмети.

По-нататъшната кодификация в Академичната граматика отразява ограничаването на формата за лица *кому* за дателен падеж в полза на аналитичната *на кого.* Изтласкването на формите за притежание *чий* и пр. обаче се окачествява като диалектно влияние в употреби от типа *Кои* (вм. *чии*) *са тези вещи*, без да се засяга коментираната в междувоенните граматики паралелна употреба от типа *на кого са*/*чии са*. Конкуренцията между формите *що* и *какво* получава

статут на дублетност, докато *колцина* се описва като редовна форма за количество за лица, без да се коментира изместването ѝ от *колко* (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 200–202).

Във връзка със засегнатия в първите научни граматики въпрос за изместването на *кого*-формите от *кой*-формите в книжовния ни език ще се спра съвсем накратко и върху анализа на това явление в изследването „Езиковите нагласи на днешните българи“ (вж. Станчева и др. 2019). Правилото за *кого*-формите беше едно от изследваните девет граматични правила във връзка с разколебаване на употребата му в устната книжовна реч. Съпоставката между самооценката за владеенето на това правило и езиковото поведение на спазването му в писмен текст от анкетираните показва отчетливо завишената самооценка на носителите на езика. Самооценката за владеенето на правилото за *кого*-формите е много висока при всички категории анкетирани, обособени по различни демографски признаци. Доколкото почти ¾ от анкетираните заявяват, че владеят правилото, то попада в групата на „лесните правила“ според самооценката на респондентите. Езиковото поведение на респондентите на писмения тест при попълването на подходящата според тях форма в изречението: *Леонардо да Винчи е човекът, от* _____ *(който) не един и двама (...) са се вдъхновявали* сочи обаче, че от всичките девет изследвани граматични норми правилото за *кого*-формите е второто най-трудно за прилагане правило в писмен текст – едва 37,5% са попълнили правилната според контекста форма *когото*. Без да навлизам в повече подробности, ще посоча само, че наблюдаваното високо завишаване на самооценката на анкетираните „може да означава, че *кого*-формите се осъзнават от носителите на езика като елементи от книжовната норма, но с разколебана функционална стойност в граматичната система“ (Станчева, Микова 2019: 202).

2.4.6. Относителни местоимения

Във връзка с кодификацията на относителните местоимения в коментираните граматики основни са въпросите за конкуренцията: а) между редица форми на въпросителните и относителните местоимение *кой – който; чий – чийто; какъв – какъвто; що – който;* б) между наречията и относителното местоимение *де (дето) – който;* в) между синтетичната и аналитичната падежна форма *на когото – комуто*. Обект на нормативна оценка е и съгласуването на *който* и *чийто* по род и число.

Ст. Попвасилев разглежда като присъщи на поезията (т.е. по-ограничени) облиците на въпросителните местоимения и на наречието *(г)дето* във функция на относителни местоимения (Младенов, Попвасилев 1939: 270). Калканджиев, Костов, Балан и Попов също окачествяват като дублетни формите *кой – който, чий – чийто, какъв – какъвто* и пр., докато за Андрейчин обаче изпускането на частицата *-то* в тези случаи е недопустимо в книжовния език. Като синонимна на *кой – който* в позицията на подлога и на прякото допълнение в подчиненото изречения се представя формата *що*, която пък се описва като невъзможна в предложни конструкции.

Ал. Балан пък засяга въпроса за употребата на наречията *де* и *дето* във функция на относително местоимение, със забележката, че *де* и *дето* са простонародни.

П. Калканджиев и Д. Попов кодифицират условията за съгласуване на *чийто* и *който* по род и число – при *чийто* с името след него, а при *който* с името преди него.

Ст. Попвасилев извежда правилата за употребата на формите *когото* и *комуто* само за означаване на лица, квалифицирайки като неправилни употребите от типа *коня, когото си купи*. Освен като проява на свръхстарателност обаче описаната употреба е ярко свидетелство за разколебаването на падежните облици, които грамати-

ците се стремят да съхранят. Андрейчин кодифицира като задължителни извън позицията на подлога в самостоятелна употреба формите *когото, на когото* и като незадължителна *комуто*, докато останалите граматици не се спират върху този въпрос може би защото тук формоизменението става не в краесловието, а в средисловието.

Академичната граматика изключва като некнижовна употребата на въпросителните местоимения и на наречията *(г)де* и *(г)дето* във функция на относителни местоимения. Единствено на въпросителното местоимение *що* се приписва такава синонимна функция. Отразено чрез кодификацията е ограничаването на формата за лица *комуто* за дателен падеж в полза на аналитичната *на когото.* Препотвърдени са изведените в междувоенните граматики правила за съгласуване на *който* и *чийто* по род и число, както за употребата на формата *когото* като отнасяща се единствено за лица (вж. ГСБКЕ 1982, т. 2: 203).

2.4.7. Неопределителни, отрицателни и обобщителни местоимения

Повечето от авторите на първите научни граматики причисляват към неопределителните и формите на отрицателните и обобщителните местоимения, доколкото по думите на Андрейчин „те утвърждават в общ смисъл предмети, признаци и количества, без да определят нещо конкретно“ (Андрейчин 1944, цит. по 1978: 299). Костов дава може би най-пълен списък на неопределителните местоимения, към които причислява и обобщителните, както и лексемите *един, друг, инакъв, цял, същ, сам*. Опитва се да проведе разлика в семантиката на същинските неопределителни местоимения, образувани с частиците *ня-* и *еди-* от прагматично естество, отбелязвайки, че при формите с *еди-* „като че ли говорителят избягва нарочно да назове лицето, предемета и пр., които може да му са и известни“

(Костов 1939: 103), и изтъква разколебаването на падежните форми и на тези местоимения. Както и при останалите *k*-местоимения Андрейчин посочва синтетичните дателни форми като по-редки (вж. Андрейчин 1944 – цит. по 1978: 300). Частицата *си*, прибавена към неопределителните местоимения, Костов и Андрейчин окачествяват като изтъкване на неопределеността с отсянка на пренебрежителност.

Първите ни научни граматики не обособяват обобщителните и отрицателните местоимения като отделни видове поради липсата на яснота по отношение на семантиката им. Костов, Попов и Андрейчин ги причисляват към неопределителните, смятайки за техен основен семантичен признак неопределеността. Калканджиев и Попвасилев разграничават и „определителни местоимения“, като първият причислява към тях отрицателните и обобщителните (вж. Калканджиев 1938: 305), а вторият – само обобщителните, както и *същ*, дефинирайки ги като означаващи „известни, определени, познати неща и лица“ (Младенов, Попвасилев 1939: 271). У Балан местоименията от групите на неопределителните, отрицателните и обобщителните (означени у него с термина „определени“ – вж. Балан 1940: 94) се разглеждат като съответни на въпросителните в утвърдителни и отрицателни изречения.

Шестте граматики кодифицират като паралелни формите *всякой* и *всеки* и пр. Попвасилев и Андрейчин отдават предпочитание на вторите, докато Балан квалифицира *всякой* и пр. като повече книжни и съвсем редки, изместени в узуса от *всеки* и пр., а за лица кодифицира *всинца* като нормална форма (вж. Балан 1940: 109).

По-нататъшната кодификация в Академичната граматика във връзка с по-последователното придържане към функционалния подход при описанието на езиковите факти вече обособява при разглеж-

даните в групата на неопределителните местоимения още две групи (отрицателни и обобщителин) във връзка с характерната за всяка група семантика.

При описанието на неопределителните местоимения се препотвърждават редица наблюдения във връзка с употребата им, направени в междувоенните граматики. Те са, че синтетичната дателна форма *някому* отстъпва на аналитичната *на някого*, както и че частицата *си* в състава им засилва неопределеността и придава на употребата им пренебрежителен оттенък.

При представянето на формите на обобщителните местоимения продължава да се поддържа дублетността на *всякой* и *всеки* и пр. в рамките на цялата парадигма. Падежните форми *всекого (всякого), всекиму (всякому), на всекиго (на всякого)* са кодифицирани като редовни със забележката, че синтетичната дателна форма отстъпва в употребата на аналитичната. Днешната кодификация вече е извела *всекого (всякого), всекиму (всякому), на всекиго (на всякого)* извън книжовната норма като остарели и изместени от общата форма *всеки (всякой)* (вж. ОПР 2012: 199–200), с което маркира продължаващия по-нататъшен разпад на падежните форми и при местоименията.

Прегледът на кодификацията на местоименията в първите ни научни граматики дава основания да се отбележи следното.

Първо, в рамките на именната система местоименията са тази част на речта, при която до средата на 20. в. в книжовния език все още не е напълно установен наборът от формите им, вследствие на което в тази категория се наблюдава засилена конкуренция между изофункционални средства. Затова при местоименията продължава процесът на унификация. Той е свързан с извеждането от книжовна употреба на форми, смятани за неперспективни (остарели). В най-пълна степен това важи за личните и показателните местоимения. В

други случаи – при неопределителните и обобщителните местоимения спрямо изофункционалните средства се прилага инструментът на дублетността. Вероятно този подход е отражение на факта, че при тези местоимения паралелните форми са били със сходна честота по онова време и това не е дало възможност на езиковедите да определят по-перспективните форми.

Второ, определящи за местоименията като клас думи без конкретно лексикално значение са граматичните им значения, поради което те са наричани и *граматични лексеми*. В този смисъл навлезлите в книжовна употреба конкуриращи се форми нямат шанс да се разграничат функционално, тъй като местоименията не са назоваващи, а заместващи лексеми. Затова и при тях разпадането на дублетността има един-единствен резултат – установяване на една от конкуриращите се форми като представителна (правилна) и извеждането на другата форма като некнижовна (неправилна).

Трето, описанието на местоименията във връзка с кодификацията им в първите научни граматики, Академичната граматика и последните два правописни речника свидетелства, че продължава процесът на разпадане на склонението при всички видове местоимения. Това става дори и при личните, където пълните синтетични дателни облици се изместват от аналитичните. Най-далеч обаче през разглеждания период този процес е стигнал при показателните местоимения. При тях не само че винителните форми с предлог изместват синтетичните дателни, но и както стана ясно, общите форми се предпочитат в узуса пред падежните облици, макар чрез кодификацията авторите на граматиките да се стремят да забавят този процес. Доколкото поддържа остарели падежни форми при местоименията, в този пункт от нормативния комплекс кодификацията им в междувоенните граматики има по-скоро нормозадържащ характер. Извеждането от книжовна употреба на падежните форми при място-

именията чрез кодификацията протича постепенно, като личи стремеж такива форми да се задържат максимално дълго дори и в случаите, когато устната книжовна практика ги е отхвърлила категорично и те функционират силно ограничено в писмената сфера не като структурни елементи на системата, а като изолирани факти в текстове образци от литературната класика.

3. Обобщения

В тази работа беше направен опит да се изяснят причините за разработването на шест пълни научни граматики за кратък период от осем години (1936–1944) в рамките на обществения и на лингвистичния контекст, които ги обуславят не като случаен, а като напълно закономерен факт. Беше описано състоянието на кодификаторската практика в областта на именната система, отразена в тези граматики. Изследвани бяха пунктовете на неустановеност и колебания при имената, даващи представа и за състоянието на граматичната книжовна норма, и за кодификаторската практика по онова време.

Подробният преглед на оценката на вариантността на граматичните езикови средства в различни пунктове на нормативния комплекс, намерили отражение в една или друга степен в анализираните междувоенни граматики, дава основание да се направят няколко основни извода.

3.1. Специфика на книжовния ни език от гледище на обществения му статус през разглеждания период е качеството му на *официален (държавен) език* на българската държава. От тази гледна точка нараства необходимостта от подробна и пълна кодификация на нормите му, която да отчита все по-задълбочаващата се поливалентност на функциите му в модерното българско общество от национален тип. До голяма степен първите научни граматики отговарят на тази обществена необходимост, макар все по-ясно да изпъква нуждата от създаването на национална институция, натоварена да проучва и кодифицира книжовните норми с оглед на общозадължителния им характер. Както е известно, в средата на миналия век със създаването на Института за български език при БАН кодификатор-

ската практика навлиза в качествено нов етап и се институционализира.

3.2. Като цяло кодификаторската практика в разглежданите шест граматики в областта на именния комплекс е съсредоточена главно върху пълното описание на книжовноезиковия инвентар. Семантиката на единиците от този инвентар, както може да се очаква, остава на по-заден план в граматиките на Калканджиев, Младенов, Попвасилев и Попов, базиращи научния си подход към езиковите факти върху младограматизма. В граматиките на Костов, Балан и Андрейчин, основани на функционалния подход, присъстват много повече наблюдения, свързани функциите на конкуриращите се структурни елементи.

3.3. Описваната в граматиките вариантност, която е основен кодификаторски проблем, е свойствена на ограничени сегменти от именната система, откъдето се налага и заключението за стабилност на граматичните норми при имената като цяло през разглеждания период.

Този извод се потвърждава и от обстоятелството, че в някои пунктове случаите на вариантност при съществителните, коментирани в анализираните граматики, са същите, които посочва още и Неофит Рилски в своята „Болгарска граматика“ (1835). Неофит Рилски обаче предимно регистрира и фиксира вариантните обозначения, без да се произнася за тяхната „правилност“. Във връзка с това може да се предложат две хипотези. Първата е, че още от времето на „Болгарска граматика“ тези функционални разлики са били факт, поради което вариантните средства се запазват в книжовния език в продължение на цяло столетие. Неофит обаче по разбираеми причини не е могъл да ги опише. Втората, по-вероятна хипотеза е, че рилският монах регистрира цялото му познато многообразие от изо-

функционални форми в диалектите, воден от стремежа не толкова да изтъкне богатството на езиковия инвентар, колкото от идеята чрез описанието на многообразието от форми от различни диасистеми да накара сънародниците си да се почувстват като едно цяло – една общност с общ език.

В първите десетилетия на миналия век обаче вече вследствие (най-вече) на собствените развойни тенденции на книжовния език вариантността придобива нов статус. Той се заключава в това, че между синонимните структурни елементи (с генезис от книжовната традиция или от различни диалектни типове) започват да се изграждат нови системни връзки. Този процес дава два съществени резултата. Първият е семантичното разграничение на част от вариантите, водещо до обособяването на нови по своя функционален статус единици. Вторият резултат е регистровата специализация на друга част от вариантите, предопределяща съдбата им на дублети в една или друга степен и до днес в книжовния език. Първото явление е от системен порядък, защото книжовноезиковата система попълва свои празни клетки, а второто е от нормативно естество, доколкото всеки от вариантите получава статус на нормативен („правилен“) за даден регистър, но ненормативен („неправилен“) за друг. Ето защо коментираната вариантност в научните граматки трябва да се разглежда като иманентна черта на книжовната граматична норма, илюстрираща единствено динамичното ѝ състояние, а не неустановеността ѝ като цяло.

Всъщност изобилието от изофункционални вариантни средства, установили се в книжовния език в процеса на формирането му през Възраждането, се оказва според мен щастливо обстоятелство, което способства за по-нататъшното му обогатяване чрез функционално разслоение, стилистично диференциране и регистрова специализация на граматичните варианти.

3.4. В този смисъл не е чудно, че въпросът за обогатяване на книжовния език от териториалните диалекти присъства единствено като заявена позиция в граматиките, но не и като практика, защото в рамките на изследвания материал не се натъкнахме на нито един случай, в който да се препоръчва заемане на конкретен диалектен структурен елемент. Мое изследване на кодификацията на лексикалната норма през 20. в. даде същия резултат (вж. Станчева 1994: 70). Това ме кара да твърдя убедено, че книжовният език от разглеждания период е вече определено непроницаем за диалектни влияния. Нещо повече – българското езиково национално пространство е на прага на обратния процес – все по-отчетливо въздействие на книжовния език върху диалектите поради неговия тотален характер. Този процес обаче граматиците ни с изключение на Балан не отчитат в заявените си позиции за източниците на обогатяване на книжовния език. Това се дължи, от една страна, на ограничеността на теоретичните им възгледи за книжовния език, доколкото книжовноезиковата теория, разработена в рамките на Пражката школа през 30-те г. на миналия век е все още нова, а освен това функционално-структурният подход към езика е подложен на яростна критика от страна на един от големите авторитети в българското езикознание – Стефан Младенов, който остро напада другата ярка фигура в нашата лингвистика – Александър Балан, тъкмо заради прилагането на този подход в граматиката му от 1930 г. Втората причина е свързана с обстоятелството, че носителите на книжовния език от разглеждания период би трябвало да се смятат за диглосни в една или друга степен, доколкото владеят по правило и родния си диалект.

3.5. Анализът на граматиките във връзка с отношението към вариантните средства в областта на именна система сочи, че в научните граматики, разработвани в рамката на младограматизма, нор-

мативни препоръки се дават по изключение – те са ориентирани основно върху плоскостта *свое – чуждо* в книжовния език, без да се коментира функционалният статус на вариантите, доколкото в тези граматики на вариантността се гледа като на богатство на книжовния език.

В граматиките, в които доминиращ е функционално-структурният подход към езиковите факти, е налице ясно изразен стремеж към описание на функционалните разлики между запазилите се в книжовния език синонимни (вариантни) граматични средства. В граматиките на Ал. Тедоров-Балан, Л. Андрейчин и Н. Костов има редица наблюдения върху разлики от честотен, хронологичен и функционален порядък между вариантите, въз основа на които се основават нормативните препоръки при кодифицирането им. От тази гледна точка бихме могли да посочим, че в тези граматики кодификацията на граматичните варианти е най-адекватна и перспективна. Макар все още да липсва теория на кодификацията, у тримата граматици може да се открие интуитивно прилагане на критерии, релевантни за оценка на конкуриращите се граматични средства с оглед на кодификацията им.

3.6. По своя характер кодификаторската практика в разглежданите граматики (най-вече в посочените три по-горе) определено може да се характеризира като перспективна. В редица случаи се препоръчват по-новите форми, като се изтъква системният им характер. Използва се и инструментът на дублетността в търсене на баланс между традиционните реализации в писмения език и широко разпространените в узуса по-нови употреби. В този смисъл кодификаторската практика като цяло изпълнява нормоподдържаща функция, свойствена за кодификацията на развитите книжовни езици. За ретроспективност на кодификацията можем да говорим единствено

при оценката на остатъците от падежни облици и то най-вече в граматиките на Калканджиев, Младенов и Попвасилев и Попов, които използват за изходна позиция при кодификацията като цяло историята на езика и от тази гледна точка в редица случаи пренебрегват по-перспективните общи или аналитични форми.

Съпоставката на кодификаторската практика в първите научни граматики с по-сетнешната кодификация в Академичната граматика и академичните правописни речници от 21. в. при разгледаните случаи на конкуренция на граматични средства в рамките на именна система убедително доказва, че редица книжовни правила, формулирани за пръв път чрез прилагането на функционалния подход към книжовния език, намират препотвърждение и по-нататъшна конкретизация и допълване в днешната кодификация. И това е доказателство не само за перспективността ѝ, а и за това, че кодификацията е продължаващ и непрекъснат процес, който осигурява ефективността на книжовния език като предпочитано средство за общуване.

3.7. Въпросът за *свое* и *чуждо* в книжовния език намира отчетлива проява в заявените позиции на коментираните автори. В акта на кодификацията на граматичната норма при имената обаче този проблем намира твърде специфично отражение. Доколкото в полето на вариантността при именните граматични категории езиковедите се изправят най-вече пред избора между домашни езикови средства, чуждото се открива не в конкуренцията между домашен и чужд структурен елемент, а в натоварването на домашни структурни елементи с несвойствена им (от чужди езикови системи) функция. Като такива негативни езикови явления езиковедите ни окачествяват: отхвърлянето на употребата на звателните форми на личните имена при обръщение и предпочитането на основните им форми; замяната на възвратноличните и възвратнопритежателните местоимения с

формите за лично и притежателно местоимение. В такива случаи граматиците единодушно изтъкват българското, по правило изменяйки на безпристрастния тон на научното описание, за да въздействат с авторитета си на учени и граждани върху чувството за общностна принадлежност у читателя (вж. по-подробно в Станчева 2006: 360–364). В този смисъл кодификацията продължава характерната за Възраждането линия на утвърждаване и поддържане на символната функция на книжовния език. Така тя мобилизира нагласата *езикова лоялност*, чиято представеност корелира с *обединяващата* и *разграничаващата* символна функция на книжовния език.

ЛИТЕРАТУРА

Източници:

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София (2. изд., изд. „Наука и изкуство“, 1978).

Балан 1940: Балан Ал. Теодоров. *Нова българска граматика*. София, Книгоиздателство „Г. Ф. Чипев“.

Калканджиев 1938: Калканджиев, П. *Българска граматика. Звукословие, видословие, словосъчинение, правопис, ударение, произношение и сведения за историята на езика и на писмото*. Пловдив.

Костов 1939: Костов Н. *Българска граматика*. София, „Казанлъшка долина“.

Младенов 1939: Младенов, Ст., Ст. Попвасилев. *Граматика на българския език*. София, „Казанлъшка долина“.

Попов 1941: Попов, Д. *Българска граматика*. София, „Хр. Г. Данов“.

Библиография

Александрова 2004: Александрова, Т. За функциите на езика. Новите проекти за езиково законодателство в Българприя и възрожденските практики. – В: *Закони на/за езика*. София, „Хейзъл“.

Андрейчин 1942: Андрейчин, Л. Български граматики, излезли през последните 10 години. – В: *Известия на Дружеството на филолозите слависти*, кн. 1, с. 135–140.

Балан 1898: Балан, Ал. Теодоров. *Българска граматика за долните класове на средни училища*. Пловдив.

Балан 1930: Балан, Ал. Теодоров. *Българска граматика. Дял I. За думите. Част I. Звукословие*. София.

Балан 1931: Балан, Ал. Теодоров. Език, реч, правопис. – *Училищен преглед*, с. 845–860.

Балан 1935: Балан, Ал. Теодоров. Разногласни становища за българска граматика. – *Списание на БАН.* Книга LII. Клон истрико-филологичен и философско-обществен. 25, с. 86–206. София. Придворна печатница.

Балан 1947: Балан, Ал. Теодоров. *Състояние на българската граматика.* София.

Балан 1957: Четвърто наклонение. – *Български език*, кн. 4. [цит. по Теодоров-Балан, Александър. Избрани произведения. Под ред. на Венче Попова, Боян Вълчев. София: Наука и изкуство, 1987].

Брозович 1970: Brozović, D. *Standartni jazik. Teorija, usporedbe, geneza, povijest suvremena zbilja.* Zagreb.

Буров 2006: Буров, Ст. Към българската граматична историография. Български граматики през 30-те и 40-те години на XX век. – Хр. Станева, П. Радева, А. Гецов (ред.). *Йорданка Маринова. Изследвания по случай нейния седемдесетгодишен юбилей.* Велико Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, стр. 35–62.

Василева, Бояджиева 2015: Василева, И., Е. Бояджиева. Пълния член – мярка за грамотност? – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 159–168. pISSN 0324-1270.

Виденов 2013: Виденов, М. Пак за пълния член в българския език. **–** *Наука*, кн. 1, с. 78–79. ISSN 0861 3362.

Виденов 2015a: Виденов, М. Пак за пълния член в българския език. – *Език и литература,* кн. 3–4, с. 148–149. pISSN 0324-1270.

Виденов 2015b: Виденов, М. Отново и отново за пълния и краткия член. – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 150–152. pISSN 0324-1270.

Викторова 1990: Викторова, К. Как са възникнали дублетите при прилагателните имена на *-ичен, -ически* и *-ски?,* Кога прилагателните на *-ичен* и *-ически* са дублети? – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*. София, „П. Берон“, с. 168–177.

Вълчев 2008: Вълчев, Б. *Възрожденските граматики на българския език.* София. УИ „Св. Климент Охридски“, 558 с. ISBN 9789540725772.

Вълчев 2013: Вълчев, Б. Правилото за пълния и краткия член е израз на дълбокото филологическо невежество на кодификаторите. **–** *Наука*, кн. 2, с. 40–46. ISSN 0861 3362

Вълчев 2015: Вълчев, Б. Правилото за пълния и краткия член езиково ли е или е правописно? Или просто измислено? – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 123–138. pISSN 0324-1270.

Гладкова 2002: Гладкова, Г., Ликоманова, И. *Языковая ситуация: истоки и перспективы (болгарско-чешские параллели)*. Univerzita Karlova v Praze. Nakladetelstvì Karolinum.

ГСБКЕ 1982–1983: *Граматика на съвременния български книжовен език.* Т. 2. Морфология. София. Издателство на БАН.

Георгиев 1990: Георгиев, Б. Дублети ли са форми за множествено число като криле и крила? – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*. София. „П. Берон“, с. 133–134.

Данеш, Фр. 1964: Daneš, Fr., Vachek, J. *Prague studies in structural grammar today*. TCLP, 1, Prague, p. 21–31 [цит. по Данеш, Фр., Вахек, Й. Пражские исследования в области структурной грамматики на современном этапе. В: *Пражский лингвистический кружок*. Москва, 1967, с. 325–337].

Данеш 1988: Данеш, Фр. Позиции и оценочные критерии при кодификации. – В: *Теория литературного языка в работах ученых ЧССР*. НЗЛ, вып. XX, с. 281–296.

ДВ 1942: Държавен вестник, бр. 147/5.07.1942 г.

Жерев 2007: Жерев, Ст. *Българското книжовно дружество и възрожденските теоретични възгледи за националния характер на новобългарския книжовен език*. София.

Илиева 1985: Илиева, К., М. Алмалех. За адекватността на езиковите модели. – Български език, кн. 5, с. 441–446.

История 1989: *История на новобългарския книжовен език.* Издателство на БАН.

Караджов1995: Караджов, В. *Истината за родопските българи*. София.

Косеска 1990: Косеска-Тошева В., Г. Гаргов. *Полско-българска съпоставителна граматика*. Т. 2. *Семантика на категорията определеност / неопределеност*. София.

Косериу 1952: Coseriu, E. *Sistema, norma i habla* [цит. по Косериу, Е. *Лекции по общо езикознание*. 1990. „Наука и изкуство“ София].

Косериу 1990: Косериу, Е. *Лекции по общо езикознание*. София. „Наука и изкуство“.

Костадинова 2004: Костадинова, П. За обществените нагласи в полза на закон за българския език. – В: *Закони на/за езика*. София. „Хейзъл“.

Кунева 2019: Кунева, И. Норма за употреба на възвратното притежателно местоимение. *Езиковите нагласи на днешните българи. – Български език*. Приложение 1, с. 205–224.

Кънчев 1990: Кънчев, Ив. Приносът на Еухенио Косериу в съвременната лингвистика. – В: Е. Косериу. *Лекции по общо езикознание*. София. „Наука и изкуство“, София.

Лакова 1987: Лакова, М. Синтактични позиции на неквантифицирани фрази в българското изречение. – В: *Втори международен конгрес по българистика. Доклади.* Т. 3. Съвременен български език. София.

Лилов 1974: Лилов, М. Историческо своеобразие на нормата на съвременния български книжовен език. – *Български език*, кн.1, с. 3–12.

Микова 2019: Микова, Л. Норма за употребата на бройната норма. *Езиковите нагласи на днешните българи. – Български език*. Приложение 1, с. 246 – 265. 150. ISSN 0005-4283.

Михайлов1992: Михайлов, Ст. *Възрожденският процес в България*. София.

Младенов 1934: Младенов, Ст. Основни и второстепенни въпроси из новобългарската граматика. – *Списание на БАН*. Книга XLVIII. Клон историко-филологичен и философско-обществен. 23. София. Придворна печатница.

Младенов 1936: Младенов, Ст. Опити за мнима обнова на езикознанието и дейността на Копенхагенския международен конгрес на езиковедите. – *Училищен преглед.* София.

Мурдаров 1991: Мурдаров, Вл. *Мюнхен и развитието на българското езикознание*. София. „Логис“.

Мурдаров 1999: Мурдаров, Вл. *Виенската славистика и българското езикознание. 1822–1849–1918*. Пловдив. „Пигмалион“.

Мурдаров 2002: Мурдаров, Вл. *Из историята на новобългарския книжовен език и на науката за него*. София. „Просвета“.

Мурдаров 2003: Мурдаров, Вл. *Из историята на българистиката и на модерния български език*. Пловдив, „Пигмалион“.

Николова 2010: Николова, Н. Съгласуване на съществителните от мъжки род с числителни бройни имена – норма и кодификация. – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 66–74.

Николова 2015: Николова, Н. Речниковата кодификация на нормата за съгласуване на бройни числителни със съществителни имена от мъжки род в българския език през последните три десетилетия. – *Български език*, кн. 3, с. 79–88.

Николова 2018: Николова, Н. Кодификация в предизвестена криза: членните форми при имената от мъжки род – история, настояще, перспектива. – *Български език*, кн. 2, с. 100–109.

НПР 2002: *Нов правописен речник.* Българска академия на науките. Институт за български език, „Хейзъл“.

Пашов 2015: Пашов, П. По въпроса за пълния и краткия определителен член в българския език. – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 139–147. pISSN 0324-1270.

Пенчев 1993: Пенчев, Й. *Български синтаксис. Управление и свързване*. Пловдив.

Периодическо списание 1870: Няколко думи за изучавание и обработвание на българский сегашен език и за народната ни книжнина въобще. I, кн. 1.

Петрова 2015: Петрова, Ст. Пълен член, кратък член или…? – *Език и литература*, кн. 3–4, с. 153–158. pISSN 0324-1270.

Първев 1975: Първев, Хр. *Очерк по история на българската граматика*. София. „Наука и изкуство“.

Първев 1987: Първев, Хр. *Създатели и творци на българското езикознание*. София. „Наука и изкуство“.

ОПР 2012: *Официален правописен речник*. София. „Просвета“.

РБЕ 1977 и сл.: *Речник на българския език*. https://ibl.bas.bg/rbe/.

Рилски 1835: Неофит Рилски. *Болгарска граматика* [цит. по Неофит Рилски. 1984. Фототипно издание. София. „Наука и изкуство“].

Русинов 1985: Русинов, Р. Приносът на Александър Теодоров-Балан в теорията на националния книжовен език. – *Български език*, кн. 5.

Русинов, Р. 1984: Русинов, Р. *История на новобългарския книжовен език*. София. „Наука и изкуство“.

Станков 1978: Станков, В. Предговор към второто издание на „Основна българска граматика“. – В: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София. „Наука и изкуство“.

Станков 1990: Станков, В. На какво се дължи дублетността при бройните и множествените форми на съществителните имена от мъжки род? – В: *101 въпроса за дублетите в българския език*. София. „П. Берон“.

Станков 1995: Станков, В. Семантични особености на категорията неопределеност на имената в българския език. – В: *Българско езикознание*. Т. 1. София. Академично издателство „Проф. М. Дринов“.

Станчева 1994: Станчева, Р. *Приносът на българските езиковеди в изграждането на книжовната лексика през XX в. (Проблеми на кодификаторската практика.).* [Дисертация за просъждане на научната и образователна степен „доктор“.]. София.

Станчева 2006: Станчева, Р. Своето и чуждото като проблем на кодификацията в сферата на граматичната норма. В: *Националният език в условията на чужди влияния и глобалализация. Научна конференция, посветена на 125-годишнината от рождението на акад. Ст. Младенов* (*София 28–29 юни 2005*). София.

Станчева 2011: Станчева, Р. Кодификация на категорията *вид на глагола* в първите български научни граматики. – В: *От любословие към езикознание*. – *Български език*. Приложение 2011, с. 137–150. ISSN 0005 -4283.

Станчева 2013: Станчева, Р. Отново за пълния член… – *Български език*, кн. 4, с. 23–34 ISSN 0005-4283.

Станчева 2015: Станчева, Р. Категорията *време на глагола* в първите научни граматики на българския език (с оглед на значенията на сегашно време). – В: *Българската граматична мисъл от първата половина на XX век*. – *Български език,* Приложение 2015, с. 75–110. ISSN 0005-4283.

Станчева 2017: Станчева, Р. За кодификацията на правилото за пълен и кратък член. – *Български език*., Приложение 2017, с. 41–59. ISSN 0005-4283.

Станчева 2018: Станчева, Р. Дублетността – необходима и неизбежна. – *Български език*, кн. 3, с. 48–61. ISSN 0005-4283.

Станчева 2019: Станчева, Р. Кодификацията в контекста на езиковите нагласи. *Езиковите нагласи на днешните българи. – Български език*, Приложение 1 – 2019, с. 38 – 147. ISSN 0005-4283.

Станчева 2019a: Станчева, Р. Норма за писане на пълен и кратък член. *Езиковите нагласи на днешните българи. – Български език*. Приложение 1 – 2019, с. 165–184. 150. ISSN 0005-4283.

Станчева 2019b: Станчева Р., Л. Микова. Норма за употреба на *кого*-формите. *Езиковите нагласи на днешните българи. – Български език*. Приложение 1 – 2019, с. 185–204. ISSN 0005-4283.

Станчева 2020: Станчева, Р. За нормативната граматика. – *Български език*, кн. 3 с. 71–83. ISSN 0005-4283.

Сумрова 2018: Сумрова, В. *Новите феминални названия в българския език.* Издателство на БАН. 2018, 195 с. ISBN 954322952X, 9789543 229529,

Тодорова 2012: Тодорова, Д., Е. Василева. Един (една, едно, едни) като показател за референтна неопределеност. <http://bg-filologiq.blog spot.com/2012/01/blog-post_16.html?view=flipcard>.

Томов 2003: Томов, М. *Ролята на Института за български език за утвърждаването на нормативната система на съвременния български книжовен език*. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 46 стр.

Томов 2004: Томов, М. По въпроса за кодификацията на нормата на развития книжовен език. – В: *Закони на/за езика*. София: Хейзъл, с. 94–110. ISBN 954-8283-71-9.

Томов 2011: Томов, М. Принципи за езиково планиране на първата българска правописна комисия (1893 г.). – В: *От любословие към езикознание*. – *Български език*, Приложение 2011, с. 80–108. ISSN 0005-4283.

Томов 2013: Томов, М. Теорията на езиковата култура в научноисторическа и методологична перспектива. Ч. 1–2. – *Български език*, кн. 1, с. 7–29; кн. 2, с. 7–26. ISSN 0005-4283.

Томов 2015: Томов, М. Фонетиката в първите научни граматики на българския език. – В: *Българската граматична мисъл от първата половина на XX век*. – *Български език*, Приложение 2015, с. 11–29. ISSN: 0005-4283.

Хавранек 1932: Havránek, B. Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura [цит. по Гавранек, Б. 1967: Задачи литературного языка и его культура. – В: *Пражский лингвистический кружок*. Москва].

Хобсбом 1996: Хобсбом, Е. *Нации и национализъм от 1780 до днес*. *Програма, мит, реалност*. София. „Обсидиан“.

Шамрай 1989: Шамрай, Т. *Членувани и нечленувани имена в българския език*. София.

Aleksandrova, Tomov 2019: Aleksandrova, T., M. Tomov. Some aspects of the Bulgarian standard language codification as a continuous process. *Papers of BAS Humanities and Social Sciences* Vol. 6, No. 2. p. 206–219.

Anderson 1991: Anderson, B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* London: Verso.

Garvin 1993: Garvin, P. A Conceptual Framework for the Study of Language Standardization. – In: *Journal of the Sociology of Language*, 100/101, pp. 37–54.

Milroy 1999: Milroy, J., L. Milroy. *Authority in Language: Investigating Standard English*. London: Routledge.

Vachek 1959 (2014): Vachek, J. On the functional hierarchy of spoken and written utterances. In: Hovanec, J. (Ed.). *Chapters from the History of Czech Functional Linguistics*. pp. 78–95. ISBN 978-80-210-7484-2 (online : pdf).

Watts 2011: Watts, R. J. *Language Myths and the History of English* (Oxford Studies in Sociolinguistics). Oxford University Press. ISBN: 9780195 327618 (paperback), 352 pp.

Кодификаторската практика на първите български научни граматики

(върху материал от описанието на имената)

(Резюме)

Монографията си поставя целта да проследи кодификаторската практика в областта на граматичната норма на първите научни граматики на българския език. Проучването ѝ е ценно и полезно както за историята книжовния ни език от XX в., така и за съвременната кодификация като научноприложна дейност. То дава възможност чрез метода на косвените доказателства да се разкрие една доста уплътнена картина както на процесите, протичащи в самия книжовен език през даден период, така и по отношение на ролята на лингвиста при описанието и оценката им.

В първата част, озаглавена „Проектите за научна граматика на българския език“, се анализират историко-културният и лингвистичният контекст, обусловили появата на шестте коментирани граматики.

Във втората част „Конкретни прояви на кодификаторската практика в областта на имената“ се обръща основно внимание на описанието на граматичната вариантност.

Достига се до следните основни изводи:

1) Между синонимните граматични елементи (с генезис от книжовната традиция или от различни диалектни типове) са се изградили нови системни връзки.

2) Книжовният език от разглеждания период е вече определено непроницаем за диалектни влияния. Българското национално езиково пространство е на прага на обратния процес – отчетливо въздействие на книжовния език върху диалектите поради неговия тотален характер.

3) По своя характер кодификаторската практика в разглежданите граматики е перспективна и изпълнява нормоподдържаща функция, свойствена за кодификацията на развитите книжовни езици.

CODIFICATION PRACTICE IN FIRST BULGARIAN SCIENTIFIC GRAMMARS (TO MATTER OF NOUNS, ADJECTIVES AND PRONOUNS DESCRIPTION)

(Summary)

To track out the codification practice in field of grammar standard is the main aim of the study. Its analysis is important and in value as well for the history of Bulgarian standard from the 30-th and 40-th of the XX c. as for the contemporary codification. The study of codification practice in „indirect evidences" method enables to come in view of compact pattern as of processes in standard Bulgarian, as of the role of linguists in its description and value.

In the part I „Projects of scientific grammar of Bulgarian" the historical, social and linguistic contexts of advent of the mentioned grammars are analyzed.

In the part II „Particular manifestations of codification practice to matter of nouns, adjectives and pronouns description" to description of grammar variations is given basic attention.

The main conclusions of analyzed matter are:

1) A new systematic relationships among the grammar synonyms (with genesis from the old written tradition or from different dialect types) are build.

2) Standard Bulgarian from the first half of XX c. is definitely impervious to dialect influence. Bulgarian national language area is at the beginning of the reversal process – standard language influence on the dialects in reason of its total character.

3) In mentioned grammars codification is prospective and does norm-support function, which is typical of developed standard languages.

Руска Станчева

Кодификаторската практика на първите български научни граматики
(върху материал от описанието на имената)

Първо издание, 2021 г.

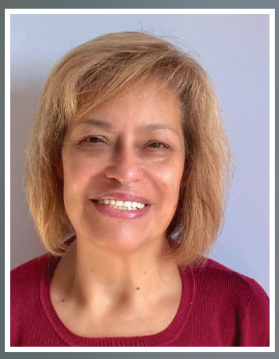
Рецензенти

Проф. д.ф.н. Боян Йорданов Вълчев
Доц. д-р Татяна Георгиева Александрова

Оформление на корицата
и техническа обработка на текста
Мина Ядкова

ISBN 978-619-245-144-8

Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“
Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“



Доц. д-р Руска Станчева работи в Секцията за съвременен български език на Института за български език на БАН. Научните ѝ интереси са основно в областта на теорията на книжовните езици и на граматиката на съвременния български книжовен език.

Участва в проекти, свързани с изследване на българското граматично наследство.

Ръководител е на проекта „Нормативна граматика“, разработван понастоящем в Секцията за съвременен български език на Института за български език на БАН.

„Много важно е да се подчертае че монографията е ситуирана в едно недостатъчно изследвано тематично поле и още с публикуването на първоначалния ѝ вариант през 2008 г. зададе концептуалната рамка за последващи изследвания върху първите български научни граматики (публикувани между 1936 и 1944 г.), най-обстойното от които е *Българската граматична мисъл от първата половина на XX век* (колектив от ССБЕ, 2015).“

Доц. д-р Татяна Александрова
Институт за български език на БАН

„Намирам за много сполучливо свързването на граматиките и техните автори с европейските и световни езиковедски и философски течения, които в България реално (и до днес) съществуват в един сноп без ясно обособено начало, връхна точка, край, последователи и пр. В този смисъл – независимо от тендирането към едно или друго направление – авторите невинаги може безпроблемно да бъдат отграничени и класифицирани. С тази сложност и комплексност на „пейзажа“ Р. Станчева се е справила успешно, като е показала добра информираност и способност да прави връзки между описваните научни платформи, представи и произведения.“

Проф. д.ф.н. Боян Вълчев
СУ „Св. Климент Охридски“